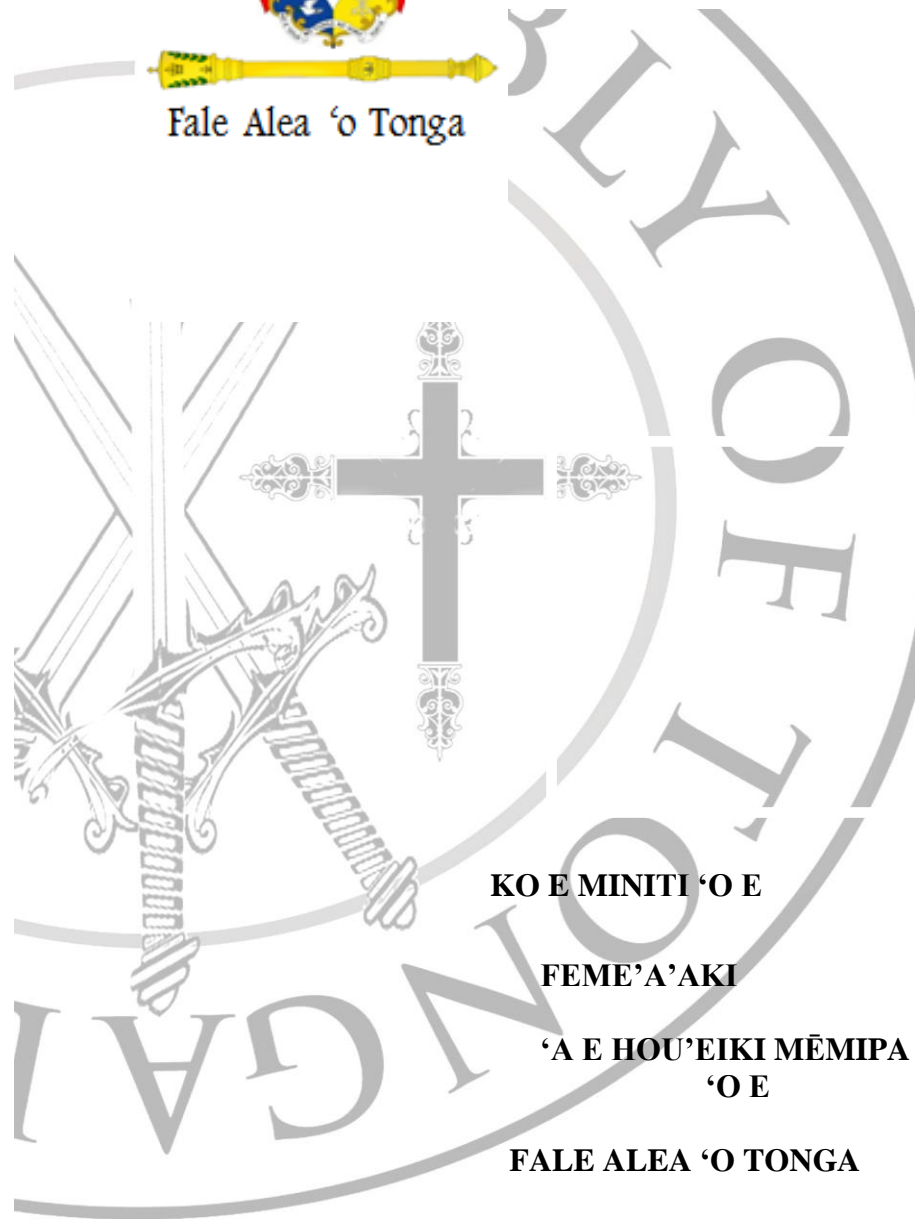

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	40
'Aho	Tu'apulelulu, 3 'Okatopa 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'ihā'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 14, Vava'u	Dr. Mo'ale 'Otunuku
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 40/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

2024 **'Aho: Tu'apulelulu 03 'Okatopa,
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 5/2024 'a e Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 18/2023 Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Lahi 2023
Fika 05	:	Lipooti Fika 6/2024 'a e Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 2/2024 Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2024
Fika 06	:	Lipooti Fika 7/2024 'a e Komiti Lao Fekau'aki mo e Lao Fika 3/2024 Lao Fakaanganga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024
Fika 07	:	Lipooti Aofangatuku - Tonga: Ngaahi Me'afua kuo Fokotu'u Mai Ma'ae Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati 'e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominueli
Fika 08	:	Lipooti 'Atita 'o e Ola: Tokangaekina 'o e Veve ('Aokosi 2024)
Fika 09	:	Lipooti Fakata'u 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga 2022
Fika 10	:	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, Fepueli 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
Fika 11	:	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2024 Fakafofonga 'Eua 11 (Kole ke 'omai 'a e ngaahi fokotu'u 'e 950 'oku ha 'i he Lipooti 'Atita)
Fika 12	:	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 2/2024 Fakafofonga 'Eua 11

		(Ke fokotu'u ha Komiti Fili 'a e Fale Alea ke fengaue'aki mo e 'Atita Seniale)
--	--	--

Fika 13	:	Lipooti 'A'ahi Vahenga Niua 17
Fika 14	:	KOMITI KAKATO:
		14.1 Lao Fakaangaanga:
		Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024
		14.2 Lipooti 'Atita:
		'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
		14.3 Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata'u
		14.3.1 Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
		14.3.2 Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
		14.3.3 Potungaue Pilisone 2022/2023
		14.3.4 Komisoni Fili 2023
		14.3.5 Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
		14.3.6 Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
		14.3.7 Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)
		14.3.8 Potungaue Sitetisitika 2022/2023
		14.3.9 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
		14.3.10 Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2023 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
		14.4 Lipooti 'A'ahi:

			14.4.1	Tongatapu 2
			14.4.2	Tongatapu 4
			14.2.3	Tongatapu 5
			14.4.4	Tongatapu 8
		14.5	Lipooti Komiti:	
			14.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
			14.5.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (<i>Tonga Power Limited</i>)
			14.5.3	Fika 3/2024: Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
		14.6	Lipooti Folau:	
			14.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (<i>Inter-Parliamentary Union</i>)
			14.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (<i>Marrakech, Morocco</i>), 9 'Okatopa 2023
Fika 15	:	Ngaahi Me'a Makehe		
Fika 16	:	Kelesi		

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	9
Lipooti Fika 5/2024 ‘a e Komiti Lao fekau’aki mo e Lao Fika 18/2023	9
Lau tu’o 2 Lao Fika 18/2023.....	17
Fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató Lipooti Fika 5/2024 e Komiti Laó.....	18
Tukuhifo ki he Komiti Kakató Lipooti Fika 5/2024 ‘a e Komiti Laó fekau’aki mo e Lao Fika 18/2023.....	19
Lipooti Fika 6/2024 ‘a e Komiti Laó fekau’aki mo e Lao Fika 2/2024.....	19
Talitali ‘Eiki Seá ongo Sea Fale Alea ‘a e Fale Alea ‘o <i>South Australia</i> ka ko e Fale Alea māhanga ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘i ‘Aositelēlia	24
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika	32
Fokotu’u Tongatapu 7 ke tukuhifo Lao Fakaangaangá ki he Komiti Kakató	33
Lipooti Fika 7 Komiti Tu’uma’u ki he Lao.....	33
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024	39
Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024 ki he Komiti Kakató & tokanga ki he founa angamaheni hono lau Lao ‘i Falé.....	40
Tukuhifo ki he Komiti Kakató Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024	40
Poupou ke vakai’i ke lau pē me’a mahu’inga ‘o ha fo’i Lao ‘i he Fale Alea.....	41
Tui ke lau kakato lipooti Komiti kae to’o pē me’a mahu’ingá ‘o lau	41
Fehu’ia pe na’e ‘ave Lao ki he kakai	42
Tui ke vakai’i ‘a e fōmeti hono fakahoko mai lipooti ki Fale Alea.....	43
Tui kapau ‘oku fiema’u ke fakatonutonu ‘a e Lao pea toki liliu ‘a e Kupu 129	43
Tui Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai lau ‘a e Lao hangē ko e fokotu’u mai ‘i he Kupu 129.....	46
Lipooti Ngaahi Me’afua kuo Fokotu’u Mai Ma’a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati mei he Kautaha Ngaahi Fale Alea Ngaahi Fonua Kominiuelí	47
Puipuitu’a.....	49
Poupou mo hono muimui’i.....	50
Tu’unga Fakapolitikale, Faka’ekonōmika mo e Fakasōsiale	51
FOKOTU’U 1.....	54
FOKOTU’U 2.....	55
FOKOTU’U 3.....	55

Vāhenga mo e Ngaahi Monū'ia.....	56
FOKOTU'U 5.....	57
Fakalalakaka Fakapalofesinale	57
FOKOTU'U 6.....	58
II. FA'UNGA 'O E FALE ALEA.....	58
FOKOTU'U 7.....	59
'Eiki Sea 'o e Fale Alea	59
Fakahoko 'o e Ngaahi Fakataha mo hono Fokotu'utu'u 'o e 'Asenita	60
FOKOTU'U 8.....	60
FOKOTU'U 9.....	61
Kelesi.....	61

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu, 03 ‘Okatopa 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

(*Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga.*)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 1, tataki mai e lotu he pongipongi ní.

Lotu

(*Na’e fakahoko ‘a e lotú ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu, Tevita Fatafehi Puloka.*) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (*Kei hoko atu pē hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki.*)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. ...

<001>

Taimi: 1010-1015

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: ... Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afíó pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Tu’apulelulu 03 ‘o ‘Okatopa 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalakalaka Faka’enōmika & Takimamatá, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku, Dulcie Elaine Tei, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea ko e ngata ē 'o e taliuí ka 'oku 'i ai 'a e kau poaki 'oku ma'u heni. Poaki me'a tōmui mai e 'Eiki Minisitā Fonuá, poaki folau 'a e 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, poaki folau e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, kei Vava'u 'a 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Ma'u mo e poaki me'a tōmui mai 'a Mateni Tapueluelu, poaki mai 'a Vaea Taione, poaki tengetange Kapelieli Militoni Lanumata. Ko e ni'ihī 'o e Hou'eiki Mēmipá na'e 'ikai ke tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē 'Eiki Sea. Mālō.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'í, Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u, tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauní kae 'uma'ā e Ta'ahine Pilinisesi Kalauní. Kole ke u hūfanga atu 'i he tala fakatapu kae 'atā ke u fakakakato atu Hou'eiki e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga, 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele mo e Kakaí.

Mālō homou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki. Hangē pē ko e 'asenita na'e tufa atu 'amanaki ke tau kamata ai he pongipongí ní, kotoa 'etau ngāué 'oku 'i he Fale Aleá pea 'oku toe mo e 'asenita 'i he Komiti Kakatō 'etau fakataha fakamuimuí. Me'a lahi hono ui mai e Falé ki he pongipongí ni Hou'eiki, ko e ngaahi Lao Fakaangaanga na'e ...

<001>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea: ... tuku ki he Komiti Lao. 'A ia kuo lava 'o fakakakato hono 'ave takai ki he kakai tānaki mai ha'anau ngaahi fakakaukau, he 'oku hā atu pe 'i he 'asenita fika 4, 5, 6 'o 'etau 'asenita pehē foki ki he ngaahi lipooti kuo fakakakato mai ke mou me'a ki ai.

Fakatokanga'i pe Hou'eiki na'e 'i ai e ni'ihī 'ia moutolu na'a mou kole e ngaahi me'a makehe 'i he'etau foki mai ko eni he 'aho ni. Ko u kole atu pe ke tau toki fakakau 'i he'etau 'asenita he'etau foki mai he uike kaha'u Mōnite. Ka tau feinga'i 'etau 'asenita ke fai mo tau lele ai he 'aho ni koe'uhī pe ko e lahi e ngaahi ngāue makehe 'oku mo'ua ki ai e Hou'eiki Fakafofonga.

'Oku 'ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki. Ko e 'uluaki pe ko e fika 4 'etau 'asenita Lipooti Fika 5/2024. Fekau'aki eni pea mo e Lao Fika 18/2023 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Lahi 2023. Kole ki he kalake ke lau mai e lipooti ko eni mei he Komiti Lao.

Lipooti Fika 5/2024 'a e Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fika 18/2023

Kalake Tēpile: Lipooti ko eni 'oku faka'aho ki he 'aho 06 'o 'Aokosi 2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki Sea,

**Lipooti Fika 5/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga
Fakatonutonu 'o e Fakamaau'anga Lahi 2023.**

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na e Lipooti Fika 5/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke me'a ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 18/2023: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu 'o e Fakamaau'anga Lahi 2023.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni ki ai 'a
Honorable Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

'Eiki Sea: Lau kakato mai e lipooti mei he peesi 3 ki he 8.

Kalake Tēpile: Talateu

1. 'Oku fakahoko atu he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao (Komiti) fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 18/2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakamaau'anga Lahi 2023 ("Lao Fakaangaanga").
2. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni na'e fakahū mai ko e Lao Fakaangaanga Fika 18/2023, 'a ia ko e fakatonutonu ki he Lao 'o e Fakamaau'anga (Lahi vahe 3.16) ("Tefito'i Lao"). Na'e fakahū mai ia mei he Pule'anga 'e he 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone *Honorable Samiu Vaipulu* 'i he 'aho 15 'o Nōvema 2023.
3. Na'e tēpile'i 'a e Lao Fakaangaanga mo lau 'uluaki 'i Fale Alea 'i he 'aho 12 'o Fepueli 2023. Na'e tukuhifo leva he 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea ki he komiti ni 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga ("Ngaahi Tu'utu'uni").
4. Ko e fatongia 'o e komiti ke fakakakato 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga 'o fakatatau ki he ongo tu'utu'uni ko eni.
 - I. Tu'utu'uni 175(2)
Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakahū ki he Komiti Tu'uma'u ki he Lao kuo pau ki he komiti ke ne fatongia'aki hono:
 - (a) Vakai'i pe 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtone pe ko ha toe lao lolotonga pe ha ngaahi totonu;
 - (b) Vakai'i pe 'oku hoa mo taau 'a e ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'e he Lao Fakaangaanga mo e founga fa'u lao angamaheni;
 - (c) Vakai'i 'a e ngaahi hala fakakalama mo e sipela;
 - (d) Vakai'i pe 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e faka-Pilitānia;
 - (e) Vakai'i pe 'oku tatau 'a e fokotu'utu'u mo e fōtunga 'o e Lao Fakaangaanga mo e tu'unga angamaheni 'o e fa'u lao.
 - II. Tu'utu'uni 131
 - Sivi'i 'a e taumu'a (*policy*) 'o e Lao Fakaangaanga, pea mo

- Fakamā'opo'opo ha ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua ki he Lao Fakaangaanga, pea ke lipooti 'a e ola 'o 'ene ngāue mo e ngaahi fokotu'u ki he Fale Alea.

Ngāue 'a e komiti ki he Lao Fakaangaanga.

5. 'I he 'aho 14 'o Fepueli 2023, na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e komiti pea na'e fakaafe'i ai 'a e Fakahinohino Lao Pule mei he 'ofisi 'o e 'Ateni Seniale ke 'omai ha fakamatala fakama'ala'ala ki he puipuitu'a mo e ngaahi makatu'unga ki hono fakatonutonu 'o e Lao Fakaangaanga.
6. 'I he ngaahi fakamatala ne tuku mai 'oku fekau'aki 'a e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga ...

<003>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ... mo e hopo hia pea mo e fili 'a e faka'iloa ke fakamaau'i 'e ha fakamaau mo ha kau sula (*judge and jury*) pe fakamaau kae 'ikai 'i ai ha kau sula (*judge sitting without a jury*).

Fakatonutonu ki he Kupu 14.

7. 'Oku fakatonutonu 'a e Kupu 14(1) 'aki hono tānaki atu ki ai ha polovaisoa. 'I he taimi 'oku faka'ilo ai ha kulupu kapau 'e fili ai 'e ha taha 'o e kaungā faka'iloa ke fakamaau'i 'e ha fakamaau mo ha kau sula kuo pau ke fakamaau'i 'a e kotoa 'o e kaungā faka'iloa 'e ha Fakamaau mo ha kau sula.
8. 'Oku tamate'i 'a e Kupu si'i 1A mo e taha 1B 'o e Kupu 14 lolotonga kae tānaki atu 'a e ongo kupu si'i fo'ou. 'I he kupu si'i 1A fo'ou 'e ngofua ki ha faka'iloa 'oku ne fakahoko 'a e 'uluaki fili ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau mo e kau sula ke ne fakafoki 'a e fili ko ia pea fili ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau kae 'ikai ke 'i ai ha kau sula, kimu'a 'i he hopo pea 'i hano fakangofua 'e he Fakamaau'anga. 'I he kupu si'i 1B fo'ou, 'oku 'ikai malava ha faka'iloa 'o fakafoki 'a e 'uluaki fili ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau kae 'ikai ke 'i ai ha kau sula kae fili ki ha Fakamaau mo ha kau sula. 'O kapau 'oku 'i ai ha kaungā faka'iloa 'oku fili ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau mo ha kau sula kuo pau ki he kaungā faka'iloa kotoa pe ke fakamaau 'e ha Fakamaau mo ha kau sula.
9. Fakatatau ki he fakamatala 'a e Fakahinohino Lao Pule, ko e taha 'o e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi fakatonutonu ki he Kupu 14 koe'uhī ko e pole fakaekaungāue (*resources challenge*). 'I he taimi 'oku 'i ai ha kaungā faka'iloa ki ha hia 'oku malava ke fakahoko ha ngaahi hopo kehekehe 'e ua pe lahi ange koe'uhī ko e fili kehekehe 'a e kau kaungā faka'iloa. 'Oku hilifaki leva ai 'a e kavenga fakapa'anga, 'a ia 'e toe fiema'u ai 'a e ngāue, naunau pea mo e taimi lahi 'o e Fakamaau'anga.
10. 'Oku 'i ai foki 'a e tokanga ke faitatau (*consistent*) e tu'utu'uni 'o e ngaahi hopo 'i ha hia tatau ka 'oku fakahoko 'i ha hopo kehekehe 'o makatu'unga 'i he fili kehekehe 'a e kaungā faka'iloa. 'Oku malava ai ke faikehekehe 'a e ngaahi tala tu'utu'uni 'o e ngaahi hopo ko ia kapau 'oku fakahoko ha ngaahi hopo 'e ua pe lahi hake.

11. Fakatatau ki he hopo hia *Rex-v-Lolohea* mo Manumu'a fika hopo hia 144/145 'o e 14. Na'e fili 'a e faka'iloa 'uluaki (Lolohea) ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau tokotaha pe, pea na'e faka'aho ki he 'aho 5-6 Siulai 2016. 'I he 'aho 1 'o Siulai 2016 na'e fakamo'oni'i ai 'oku 'ikai ke halaia 'a e faka'iloa hono ua (Manumu'a) ki he hia fakapō. Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau, ko hono ola kovi 'o e tu'utu'uni ko eni na'e fakafoki ai 'e he Kalauni 'i he 'aho 5 'o Siulai 2016 'a e faka'ilo fakapō 'o Lolohea pea na'e toe faka'ilo leva ia pea tali halaia ki he tamate tangata.

Fakatonutonu ki he Kupu 15

12. Ko e fakatonutonu ko 'eni ke fakafaingofua ange 'a e ngāue 'a e Fakamaau'anga ke tu'utu'uni ki he anga hono vahevahe 'a e ngaahi totongi Fakamaau'anga ki he fa'ahi 'oku mo'ua mo e fa'ahi tonuhia.

Tu'utu'uni 175

13. Na'e fakahoko 'e he komiti hono vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga ni fakatatau ki hono tala fatongia 'oku hā 'i he Tu'utu'uni Fika 175(2)(a)–(e) 'o e Tohi Tu'utu'uni.
14. Fakatatau ki he Tu'utu'uni 175(2)(a) mo e kongā (i), ko e fatongia 'o e komiti ke vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga pe 'oku fepaki mo e Konisitūtone. Na'e fakatokanga'i ai 'e he komiti 'oku hangē 'oku ala fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Kupu 99 'o e Konisitūtone. 'I he Kupu 99 'o e Konisitūtone (hopo sula), ka 'i ai ha taha kuo tuku ke fakamaau'i 'i he Fakamaau'anga Lahi koe'uhī kuo ne fai ha hia, kuo pau 'e fai'aki 'a e sula kapau te ne loto ki ai pea ka 'i ai ha fakakikihi 'e hoko 'i ha hopo sivile 'e fai 'i he Fakamaau'anga Lahi 'e ngofua ki ha fa'ahi 'i he hopo ko ia ke fili ke fai'aki 'a e sula ...

<003>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... pea 'ikai tāmata'i 'a e lao ni 'o ta'engata.

15. 'I he vakai 'a e komiti 'oku foaki 'e he kupu 99 'o e Konisitūtone 'a e totonu ki ha taha, ki ha tokotaha ke ne fili pē 'e fakamaau'i 'e ha Fakamaau mo ha kau sula pē Fakamaau pē 'o 'ikai ha kau sula. 'I he Lao Fakaangaanga ko eni 'oku ngali uesia 'a e totonu ko ia 'aki hono fakangatangata pē hono fakangatangata pē to'o 'a e totonu 'a e taha faihia ke ne fili ke fakamaau'i 'a e Fakamaau mo ha kau sula.

Na'e 'i ai e tokanga 'a e komiti 'i he taimi 'e fili ai 'e ha tokotaha faihia fakataha mo ha kaungā faka'iloa ki he hia ko ia pē 'e fakamaau'i 'a e Fakamaau mo ha kau sula pe fakamaau'i 'e he Fakamaau 'ata'atā pē. 'I he polovaisoa fō'ou ki he kupu 14 kupu (1) 'o kapau 'oku fili 'e ha taha 'o e kaungā faka'iloa kehe ke fakamaau'i 'e he Fakamaau mo ha kau sula pea kuo pau leva ke fakamaau'i 'a e kotoa 'o e kaungā faka'iloa 'e he Fakamaau mo e kau sula. 'I he'ene pehē 'oku ngali uesia ai 'a e fili 'a e toenga 'o e kaungā faka'iloa pē te nau loto ke fakamaau'i kinautolu 'e he Fakamaau tokotaha pē 'o 'ikai ha kau sula.

Na'e tokanga 'a e komiti pē 'oku lava nai 'a hono faka'uhinga'i e kupu 99 'o e Konisitūtone 'i hono fakalea lolotonga ke ne faka'atā ki ha taha, ki ha taha kehe ke ne fakahoko 'a e fili ko ia ma'a e tokotaha faihia koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakangatangata pē ko ha tu'utu'uni 'e malava ha taha kehe ia 'o fili ma'ana.

16. 'I he taimi tatau fakatatau ki he kupu 1B fo'ou 'o e Lao Fakaangaanga ko 'ene fili pē 'e ha tokotaha faihia ke fakamaau'i 'e ha Fakamaau 'ikai 'i ai ha kau sula pea 'e aofangatuku leva 'a e fili ko ia. 'I he'ene pehē 'oku 'ikai malava ke ne fakafoki 'ene fili ko ia ke fili ke hopo sula.

Na'e tokanga 'a e komiti he 'oku ne ha'iha'i 'a e fili 'a e tokotaha ko ia he 'oku 'ikai ke toe 'oange ha'ane faingamālie ke ne fakafoki 'ene fili koe'uhí kae fakamaau'i 'e ha Fakamaau mo ha kau sula. 'Oku kehe eni mei he kupu 1A fo'ou 'a ia 'oku ngofua ki ha taha faihia ke ne fakafoki 'ene fili ke fakamaau'i 'e ha kau sula 'a ia 'e fakamaau'i leva ia 'e he Fakamaau 'ata'atā pē.

17. Na'e mahino pē ki he komiti 'a e ngaahi 'uhinga na'e tuku mai 'o fekau'aki mo e taimi mo e lahi 'o e kau ngāue *time and limited resources* 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e hopo. Neongo ia, na'e tokanga makehe 'a e komiti ki he mahu'inga ke faka'apa'apa'i 'a e totonu mo e tau'atāina 'a ha tokotaha ke ne fili ke fakamaau'i ha Fakamaau mo ha kau sula 'o fakatatau ki he Konisitūtone.

18. Na'e kole 'e he komiti ke fakahū mai ha Fale'i Fakalao mei he 'Ateni Seniale (fakalahi 2). Fakatatau ki he fale'i ko ia 'oku 'ikai uesia 'e he Lao Fakaangaanga 'a e totonu 'a e faka'iloa ke fakamaau'i ia 'i he kupu 11 'o e Konisitūtone. Pea mo e totonu 'a e faka'iloa ke fakamaau'i ia 'e ha kau sula 'i he malumalu 'o e kupu 99 'o e Konisitūtone.

Na'e fakamamafa'i ai 'oku 'ikai ha totonu faka-Konisitūtone ia ke fakamaau'i ha taha 'e he Fakamaau Lahi 'ata'atā pē. Ko e tefito'i totonu faka-Konisitūtone ko e totonu 'a e faka'iloa ke fakamaau'i ia 'e he Fakamaau Lahi mo ha kau sula 'i he malumalu 'o e kupu 99 'o e Konisitūtone.

'I he fekau'aki mo e fakatonutonu kuo fokotu'u 1B ko e fili ko 'eni 'e fakahoko ia 'e he faka'iloa 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e tali 'a e faka'iloa ki he tohi fekau hiamatea. Ko e tu'unga eni 'oku lau atu ai 'e he Fakamaau'anga ki he faka'iloa 'a e tohi fekau hiamatea. 'A ia 'oku fakamahino pau ai 'a e hia 'e fakamaau'i ia ki ai mo e ngaahi fakamatala 'o e hia.

'Oku toe ta'ofi foki 'i he fakatonutonu ko 'eni ha ngaahi uesia fakangāue makatu'unga 'i he ngaahi liliu fakatu'upakē mei he fakamaau'i 'e he Fakamaau Lahi 'ata'atā ki ha fakamaau'i 'e he kau sula. 'E fiema'u ki he hopo sula ia ke ui mai ha kau sula mei he ngaahi feitu'u kehekehe pea 'e fiema'u ha taimi lahi ki heni.

Ko e taumu'a e tu'utu'uni ke aofangatuku 'enau fili hili 'enau fili koe'uhí ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei mo totonu 'a e ngaahi hopo. Na'e toe fakamahino mai ai he 'Ateni Seniale 'oku 'ikai ke monuka 'a e Konisitūtone 'i he fakatonutonu ko eni.

19. Na'e kau mai foki 'a e Talēkita ki he Ngaahi ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ...

Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga (Talēkita) ki he taha ‘o e ngaahi fakataha ‘a e komiti. Na’a ne fakama’ala’ala ai ‘oku fa’a hoko ‘a e palopalema ‘o e ‘ikai ke faitatau ‘a e ngaahi tu’utu’uni (*inconsistent verdicts*). ‘Oku makatu’unga ‘eni ‘i he fili kehekehe ‘a e kaungā faka’iloa ki ha hia. ‘A ia ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia te nau fili ke fakamaau’i ‘i he Fakamaau mo ha kau sula pea ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku nau fili ke fakamaau’i ‘e ha Fakamaau ‘ata’atā pē.

Ko e angamaheni ‘o hono fakahokohoko ‘o e ngaahi hopo ko ia ‘e kamata ‘aki ‘a e hopo ‘a e tokotaha na’e fili ke fakamaau’i ‘e he Fakamaau mo ha kau sula ‘o kapau ‘oku fakatonuhia’i ia ai pea ‘oku faingata’a leva ia ki he kau Talatalaaki ‘a e Kalauni ‘i he taimi ‘e fakahoko ai ‘a e hopo ‘a e tokotaha na’e fili ke fakamaau’i ‘e ha Fakamaau ‘ata’atā pē koe’uhí kuo ‘osi fakatonuhia’i ‘a e kaungā faka’iloa ia ‘i he hopo sula.

‘I he taimi tatau na’e ‘i ai ‘a e tokanga lahi koe’uhí ko e lahi ‘o e ngaahi hopo ‘e fakahoko. Kapau ‘oku ‘i ai ha kaungā faka’iloa ‘e toko 6 pea nau fili ke nau hopo kehekehe pea kehekehe mo ‘enau fili ko e fo’i hopo ai pē ia ‘e 6. Na’a ne toe pehē foki ‘i he natula hono fakahoko ‘o e ngaahi hia ‘o hangē ko e hia faito’o ta’efakalao, ‘oku ‘i ai ‘a e fekau’aki (*link*) ‘i he ni’ihi na’a nau kaungā fakahoko e hia pea ‘oku movetevete leva hono fakahoko ‘o e ngaahi hopo. Ko e ‘uhinga ia hono tānaki mai ‘o e polovaisoa fo’ou ki he kupu 14 kupu (1) ‘o e Tefito’i Lao koe’uhí ko e taimi ko ē ‘e fili ai ha tokotaha ke fakamaau’i ‘e ha Fakamaau mo ha kau sula pea te nau hopo sula kotoa he ko e fo’i totonu ia ‘oku malu’i ‘e he kupu 99 ‘o e Konisitūtone.

Na’e toe fakama’ala’ala foki ‘e he Talēkita ko e totonu ‘o ha tokotaha ke fili ke fakamaau’i ia ‘e ha Fakamaau mo ha kau sula ‘oku toki ngāue’aki ia ‘i he taimi ‘oku fuofua ui ‘a e hopo (*arraignment*) pea he’ikai ke lava ia ke toe liliu fakafoki ke fakamaau’i ‘e ha Fakamaau ‘ata’atā pē. Ko e founa eni ‘oku lolotonga fakahoko hili hono liliu ‘a e Tefito’i Lao ‘i he ta’u 2006.

20. Na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi fakamatala pou pou mei he ongo tafa’aki kehekehe ko ‘eni fakataha mo e ngaahi fokotu’u fakakaukau ‘oku ‘omai fekau’aki mo e mahu’inga ke faka’apa’apa’i ‘a e fili ‘a e tokotaha fakafo’ituitui pea mo e tokanga ki he lelei fakalukufua (*individual choice vs collective interest*).

Na’e fakatokanga’i foki ‘e he komiti ‘oku malava ke toki ‘i ai ha ‘aho ia ‘i he kaha’u ‘e fakahoko ai ha hopo ke ne toki veteki mo fakamahino ai ‘e he Fakamaau’anga ‘a e totonu ‘oku foaki ‘e he 99 pea mo e ngaahi fakangatangata ‘o e totonu ko ia. Neongo ia na’e tu’utu’uni ‘a e komiti ke fakatokanga’i lōua ‘a e vakai mei he ongo tafa’aki ‘o ‘ikai ke toe ‘i ai ha fakatonutonu ke tānaki ki he Lao Fakaangaanga pea ke toki alea’i mo tu’utu’uni ki ai ‘a e Fale Alea.

21. ‘I hono vakai’i ‘o e toenga ‘o e Tu’utu’uni 175 kupu (2) na’e fakatokanga’i foki ‘e he komiti na’e faipau ‘a e Lao Fakaangaanga ka na’e ‘i ai mo e ngaahi tu’utu’uni na’e ‘ikai ke faipau. Na’e fokotu’u ai ‘e he komiti ke fakatonutonu ‘a e Lao Fakaangaanga ni ‘o anga pehe ni:

Tepile 1, Ngaahi tu’utu’uni na’e ‘ikai ke faipau mo e fokotu’u ke fakatonutonu.

Tu'utu'uni na'e 'ikai ke faipau: 175 kupu (2)(c), vakai'i 'a e ngaahi hala fakakalama mo e sipela. Fakatonutonu 'oku fokotu'u atu: Peesi ono 'o e tatau faka-Tonga, laine 12 kupu 2: Fokotu'u atu ke fakatonutonu 'a hono sipela 'o e fo'i lea "fakamaau ui".

Kupu 175 kupu (2)(d): Vakai'i pē 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e faka-Pilitānia. Peesi 5 – 6 'o e tatau faka-Tonga, ngaahi lea 'i 'olunga 'i he peesi pē *Header* 'oku 'i he lea faka-Pilitānia. Fokotu'u atu ke liliu ki he'ene tatau faka-Tonga "*Supreme Court (Amendment) Bill 2022*", pea ke fakatonutonu mo e ta'u. 'Oku fokotu'u atu foki ke fakatokanga'i 'oku fakahū atu 'a e Lao Fakaangaanga ni 'i he ta'u ni 2024, ke alea'i 'i he Fale Alea na'a lava ke liliu ai pē 'a e ta'u 'i he hingoa 'o e Lao Fakaangaanga ni. Kotoa 'o e ngaahi peesi 'i he tatau faka-Tonga, ngaahi lea 'i lalo 'i he peesi pē *Footer, (Kingdom of Tonga)* ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... Fokotu'u atu ke liliu ke faka-Tonga.

22. Na'e fakakakato 'e he 'ofisi 'o e 'Ateni Senialé 'a e ngaahi fakatonutonu ko iá pea toe fakahū mai 'a e Lao Fakaangaangá mo hono ngaahi fakatonutonu 'o fakafika ko e Lao Fakaangaanga Fika 18A/2023, ke fakahū atu ki Fale Alea ke tu'utu'uni aofangatuku ki ai. 'Oku 'oatu ia 'i he fakalahi 1.

Tu'utu'uni 131

23. Na'e fakama'ala'ala 'e he 'Ateni Senialé na'e 'osi fakahoko 'a e polokalama talatalanoa (*consultation*) mo e ngaahi kupu fekau'akí 'o kau ai 'a e Palesitení mo e kau Fakafofonga Lao 'o e Sōsaieti Lao 'a Tongá (*Tonga Law Society*) pea na'e 'ikai ke fakahū mai ha fokotu'u fakakaukau. Na'e tuku atu foki ki he kau Fakamaau 'o e ngaahi Fakamaau'angá.
24. Neongo iá na'e mahino ki he komití na'e fakahū hangatonu ange ki he 'ofisi 'o e Fale Aleá 'a e fokotu'u fakakaukau (*submission*) meí he Sōsaieti Lao 'a Tongá fekau'aki mo e Lao Fakaangaangá ni. Na'e tali pe 'e he komití ke fakahū mai, (vakai ki he fakalahi 3) pea 'oange 'a e faingamālie ke fakataha mo e komití ke fakama'ala'ala 'enua fokotu'u fakakaukau.
25. 'I he fokotu'u fakakaukau meí he Sōsaieti Lao 'a Tongá, 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaangá ni mo e kupu 99 'o e Konisitūtone 'o Tongá. Ko e totonu 'oku malu'i 'i he malumalu 'o e kupu 99 'oku 'ikai ko e totonu ke fakamaau'i 'e ha kau sula ka ko e totonu ke fakamaau'i ia 'e ha kau sula 'o kapau te ne loto ki ai. 'A ia ko e totonu ko ení 'oku fekau'aki mo e totonu ke fili ha taha ke fakamaau'i 'e ha kau sula kapau ko e loto ia 'o e faka'iloá. 'A ia 'oku 'uhingá kapau 'oku 'ikai ke ne fili ke fakamaau'i ia 'e ha kau sula 'oku malava leva ke fili leva **ke fakamaau'i ia 'e he Fakamaau'anga lahi 'ata'atā, 'e he Fakamaau Lahí 'ata'atā pe 'aki 'a e ngaahi tu'unga mo e fakahoko 'o e kupu 99.**

'Oku hā mahino pe 'a e hanga 'e he fakatonutonu 'e he Lao Fakaangaangá 'o to'o 'a e totonu 'a ha kaungā faka'iloa ke fili, 'aki 'a hono fakamālohi'i ia (*compel*) ke fakamaau'i ia 'e ha kau sula kapau 'e fili 'e ha taha 'oku faka'ilo fakataha mo ia ke

fakamaau'i ia 'e ha kau sula. 'Oku hilifaki atu leva 'ene fili 'a'aná ki hono kaungā faka'iloá 'o tatau ai pe 'oku lotu ki ai pe 'ikai.

26. Na'e fiemālie 'a e komití ki he ngaahi polokalama fakamā'ala'ala na'e fakahokó pea na'e tu'utu'uni ai pe 'a e komití ke hoko atu e ngāue ki he līpootí ki Fale Alea.

Fakamā'opo'opó mo e Ngaahi fokotu'ú:

27. 'I hono fakamā'opo'opó kuo kakato 'a e ngāue 'a e komití ki he Lao Fakaangaanga Fika 18A/2023. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu 'o e Fakamaau'anga Lahí 2024, fakatatau ki hono tala fatongia pea 'oku 'oatu 'a e ngaahi fokotu'ú 'a e komití 'o anga pehé ni:

- (i) Ke tali 'a e Līpooti Fika 5/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó.
- (ii) Ke alea'i 'i Fale Alea 'a e Lao Fakaangaanga Fika 18A/2023, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Lahí 2024.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō kalake, me'a mai e Sea Komiti Kakató, Komiti Lao.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa ho Falé kae fai atu pe ha ki'i tānaki heni, koe'uhí Sea ko e, 'oku kau eni 'i he fakatonutonu mahu'inga 'aupito 'aupito koe'uhí ko e kupu 99 ko ē 'o e Konisitūtoné. Na'e 'omai foki ki he komití 'a e tala fatongia ke mau vakai'i pe 'oku ala fepaki ha Lao Fakaangaanga pea mo e Konisitūtoné.

'I he ngāue ko ē na'a mau fai 'oku hanga 'e he fokotu'utu'u fo'ou ko eni ki he Lao Fakaangaanga ko eni 'o ne hanga 'e ia 'o 'omai 'a e totonu ko ē ke fili hopo sula ha taha ki he uhouhonga 'o e lao ko eni 'oku fekau'aki pea mo e Fakamaau'anga Lahí pea mo e ngaahi hiá.

'Oku kei tu'u pe foki 'a e lao ia ko ē 'i he Konisitūtoné 'a e kupu 99 'oku 'ikai ke fehu'ia ia he ko e totonu pe ia 'a ha tokotaha ke fai ha'ane fili. Pea 'oku lava pe ia 'i he kupu 14 ko ē 'o e Lao ki he Fakamaau'anga Lahí ke ne fakafoki 'a e totonu ko ia ke fai ha, ke fai ha'ane hopo 'aki 'a e hopo sula.

Ka na'e hangē ki he komití na'e 'ikai 'amanaki 'a e Konisitūtoné ia 'e a'u ki ha taimi ...

<006>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimālohi: ... 'aho ní pea 'oku 'alu ke lahi ange. Ko e me'a ko ē 'oku fokotu'u maí kapau 'oku 'i ai ha kaungā hia pea 'e fai e fili sulá ia 'e he faka'iloá pea hopo'i mo e sula 'a e kotoa 'o e kaungā faka'iloá. Pea 'oku lava pe ke fakafoki e fili ko iá pea 'e toe fakamaau'i ta'e'iai ha sula 'a e kaungā hiá pea mo e faka'iloá.

Ko e me'a ko eni 'oku mahinó Sea ki he, pea na'e mahino ia ki he komití 'e fai pe 'e he tokotaha ia 'a e filí. 'A ia ko e me'a ia 'oku talamai ko ē 'e he Konisitūtoné ko e totonu ke fili, ke ne fai 'a e fili pe ko e *election*. 'E fai pe ia 'e he tokotaha ma'a e toenga 'o e kaungā hiá. 'Oku

mahino pe meí he lípootí e faka'uhinga ia 'a e Pule'angá ki he fekau'aki pea mo e ngaahi fakamole, 'alu ke toe lahi ange ka fai 'a e ngaahi hopó 'oku kehekehe. Pea 'e hoko ai mo ha me'a 'oku pehē 'e kehekehe e tu'utu'uní koe'uhí 'e 'i ai e fa'ahinga 'e hopo sula pea 'e 'i ai e fa'ahinga 'e hopo ta'e'iai ha sula ko e Fakamaau Lahí pe. Ka na'e pehē 'e he fakamā'ala'ala meí he Pule'angá 'oku 'ikai ke maumau 'a e kupu 99 'o e Konisitūtoné 'i he fokotu'utu'u fo'ou ko eni 'oku 'omai.

Ka ko e poini mahu'inga ko ē na'e nofo ai e komití pea na'e tuku ke 'omai ki ho Falé Sea, ko e ala fepaki 'a e fokotu'u ko ení mo e kupu mahino pe 'o e Konisitūtoné ki he sulá, ko e totonu 'a ha tokotaha. 'A ia ko e me'a ia 'oku fakamamafa'i 'e he Konisitūtoné 'a ha tokotaha ke hopo sula pea te ne lava 'o fai 'a e fili ko iá. Ka 'oku 'ikai hā mahino 'e lava 'e ha taha kehe ia 'o fai 'a e fili ma ha'a taha ke hopo sula. Pea ko e me'a ia na'e nofo ai 'a e komití Sea 'o tu'u 'i he tu'unga ko iá kuo 'omai 'a e fakamā'ala'ala 'oku 'ikai mole 'a e totonu ko iá. Ka 'oku hā mai ki he komití 'oku ngalingali 'oku fepaki ia.

Pea na'e 'omai mo e fakamā'ala'ala ia meí he Sōsaieti Laó 'o pehē, he'ikai lava 'o fakamālohi'i ha fili ia 'a ha taha he kuopau ke fai'aki ia 'a 'ene loto ki aí. Pea 'i he tu'unga pehē 'o hangē ko e fokotu'u 'oku 'omai meí he Sōsaieti Laó pea 'e tuku atu pe ki ho Falé Sea na'a ko e monomonó 'oku totonu ke fai ki he Konisitūtoné he koe'uhí ko e kaha'ú. Pea 'oku ou tui pe ki he fale'i 'oku 'omai meí he Sōsaieti Laó na'a ala 'eke'i ha 'aho 'a e faka-Konisitūtone 'o e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni 'oku 'omai ke liliu'aki 'a e lao Fakamaau'anga Lahí. Ke fai ha fili 'a ha taha ke hopo sula 'o fai ia 'e ha taha kehe kae 'osiange ko iá 'oku mahino pe meí he kupu 99 'o e Konisitūtoné ko e me'a 'a'ata taautaha ke te fili ke fai 'ete hopó ha hopo sula.

Sea, ko e tñaki atu pe ia ki ai ka 'oku tuku atu pe ia ki he Mēmipa kau Mēmipa ho Falé ke fai ki ai ha tñlaga 'o hangē ko e fokotu'u 'a e lípootí, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki kapau 'oku mou tali e ngaahi fakatonutonu 'oku 'omai meí he komití pea tau paloti'i 'i hono lau tu'o uá. 'O kapau 'ikai pea tau lau tu'o 2 pea mou toki fokotu'u mai ke tuku ki he Komiti Kakató. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Toe ki'i fakahinohino mai 'e Sea e *process* he 'oku 'i ai e 'isiu ia ko u ...

'Eiki Sea: Ko ia kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou tokanga ki ai pea tau lau tu'o 2 kimu'a pea mou toki fokotu'u ke tuku hifo ki he Komiti Kakató. Kalaké ke tau tu'o 2, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Lahí 2024.

Lau tu'o 2 Lao Fika 18/2023

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) 'O E FAKAMAAU'ANGA LAHI 2024

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'O E
KUPU 14 MO E 15 'O E LAO 'O E FAKAMAAU'ANGA LAHÍ.**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o pehé:

1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Leá

(1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) ‘o e Fakamaau’anga Lahí 2024.

‘Eiki Sea: Hou’eiki kapau ‘oku mou fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató pea mou fokotu’u mai.

Paula Piveni Piukala: ‘Io na’á ku fakaongoongo au ke laú. Ko e fo’i me’a pe ia ‘oku laú, ke lau ‘a e Lao Fakaangaanga ...

<006>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: hono lau. Lau tu’o 2 e na’e toki ‘osi, ‘amanaki eni ke u ui ke tau pālōti.

Fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató Lipooti Fika 5/2024 e Komiti Laó

Paula Piveni Piukala: ‘O, ‘amanaki au ‘e lau kātoa mai kupu’i Lao ‘oku fakatonutonu ke ‘uhinga ko e lau ia, ‘ikai? ‘Ikai ko e anga maheni pe ia kapau ko e, Ka ko u fokotu’u atu Sea ke, ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, he ‘oku lahi pe ‘isiū. Hangē ko e, ko e tau’atāina ‘oku ‘oange ‘e he Konisitūtone ke te fili ‘oku hanga he ‘e fo’i Lao ko eni ‘o fakafepaki’i Sea.

Pea ko e 2 pe ‘oku ou hoha’a ki ai, ko e makatu’unga hono ‘omai e lao ko eni pehē tokua ‘oku fakamole. Kia au Sea kapau na’a ko e *administer of justice* ‘oku palopalema, ka ‘oku ‘ikai ko e fakamole. ‘Oku lahi e fakamole maumau taimi ange ia fakahoko he fakahoko fatongia e fonuá ni, kae ‘ikai ke nau tokanga ki hono *administer* totonu ‘a e tangata’i fonua.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, Sea fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki.

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atú ke tukuhifo ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ki he Komiti Kakato.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Ikai ke, ke ne me’a hifo ki he lipooti ko ē ‘a e talatalaaki ‘i he *public prosecution*, ‘oku ‘ikai ke ngata pe ia ‘i he fakamole. ‘Oku ‘i ai mo e ‘u ‘uhinga kehe, ‘oku makatu’unga ai ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e lipooti ko ē ‘a e talatalaaki ...

Tukuhifo ki he Komiti Kakatō Lipooti Fika 5/2024 ‘a e Komiti Laó fekau’aki mo e Lao Fika 18/2023

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, ‘Eiki Tokoni Palēmia ’ikai ke tau tipeiti tautolu heni ko e fokotu’u ke tukuhifo. ‘Oku ‘i ai ha poupu ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 7? ‘I ai e poupu, tukuhifo ia ki he Komiti Kakato.

Lipooti Fika 6/2024 ‘a e Komiti Laó fekau’aki mo e Lao Fika 2/2024

Tau hoko atu ki he Lao hono hoko. Lipooti Fika 6/2024 Komiti Lao fekau’aki mo e Lao Fika 2/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga. Kalake ke lau mai.

Kalake Tēpile: Lipooti ko eni ‘oku ‘i he

‘Aho 6 ‘o ‘Aokosi 2024

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 6 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 6/2024, Komiti Tu’uma’u ki he Lao, me’a ki ai e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fekau’aki ‘a e Lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 2/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024.

Faka’apa’apa atu,

Honourable Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi

Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao

‘Eiki Sea: Kole atu kalake ke lau mai e talateu, ko e ngāue ‘a e Komiti ki he Lao Fakaangaanga mo e Fakamā’opo’opo.

Kalake Tēpile: Talateu

1. ‘Oku fakahoko atu ‘i he Lipooti ni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao (“Komiti”) fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 2/2024, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024 (Lao Fakaangaanga).
2. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni na’e fakahū mai ko e Lao Fakaangaanga Fika 2/2024 ‘a ia ko e fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga [vahe 1] (“Tefito’i Lao”).

Na'e fakahū mai ia mei he Pule'anga 'e he 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, Honourable Samiu Vaipulu 'i he 'aho 2 'Epeleli 2024.

3. Na'e tepile'i 'a e Lao Fakaangaanga mo lau 'uluaki 'i Fale Alea 'i he 10 'o 'Epeleli 2024. Na'e tukuhifo leva 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he Komiti ni 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga ("Ngaahi Tu'utu'uni").
4. Ko e fatongia 'o e Komiti ke fakakakato 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga 'o fakatatau ki he ongo tu'utu'uni ko 'eni.

i. Tu'utu'uni 175(2)

Ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakahā ki he Komiti Tu'uma'u ki he Lao kuo pau ki he Komiti ke ne fatongia'aki hono:

- a) Vakai'i pe 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtone pe ko ha Lao lolotonga pe ko ha ngaahi totonu;
- b) Vakai'i pe 'oku hoa mo taau 'a e ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'e he Lao Fakaangaanga mo e founga fa'u lao angamaheni;
- c) Vakai 'a e ngaahi hala fakakalama mo e sipela;
- d) Vakai'i pe 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e faka-Pilitānia;
- e) Vakai'i pe 'oku tatau 'a e fokotu'utu'u mo e fōtunga 'o e Lao Fakaangaanga mo e tu'unga angamaheni 'o e fa'u lao;

ii. Tu'utu'uni 131

- Sivi'i 'a e taumu'a *policy* 'o e Lao Fakaangaanga pea mo
- Fakamā'opo'opo ha ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua ki he Lao Fakaangaanga pea ke lipooti 'a e ola 'o 'ene ngāue mo e ngaahi fokotu'u ki he Fale Alea.

Ngāue 'a e Komiti ki he Lao Fakaangaanga.

5. 'I he 'aho 11 'o 'Epeleli 2024, na'e fakahoko ai 'a e ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile: ...

fakataha 'a e Komiti pea na'e tuku mai 'e he 'Ateni Seniale ha fakamatala fakama'ala'ala ki he puipuitu'a mo e ngaahi makatu'unga ki hono fokotu'u 'a e Ngaahi Fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga.

6. 'I he ngaahi fakamatala na'e tuku mai, 'oku fekau'aki 'a e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga mo hono fokotu'u 'a e 'Ofisi 'o e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga, ko ha Potungāue makehe pea 'e fokotu'u foki ki ai mo hono patiseti. 'E tokoni foki eni ke fakapapau'i 'a e ta'efilifilimānako totonu mo toe tau'atāina ange 'a e fakahoko 'o e ngaahi hopo hia. Ko e natula fakalūkufua 'o e fakatonutonu ko eni, ke 'oatu 'a e mafai hopo hia na'e tomu'a fakafatongia 'aki 'a e 'Ateni Seniale ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga ("Talēkita").

7. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi fakatonutonu 'oku fekau'aki mo e lakanga 'Ateni Seniale 'a ia 'oku fokotu'u ai ke tuku hake 'a e ta'u taukei 'o ha taha 'oku ala hoko ko ha 'Ateni Seniale mei he ta'u 'e 10 ki he ta'u 'e 15. Koe'uhi ke tatau mo e ta'u taukei ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga, (ta'u 'e 15).

Fakatonutonu ki he Kupu 31A.

8. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 31A(1) 'o e Konisitūtone 'aki hono tamate'i 'a e palakalafi (b) koe'uhi ko e kongā 'eni 'oku fekau'aki mo e pule ki he ngaahi hopo hia kotoa ma'a e Kalauni. 'Oku tuku atu 'a e mafai pule ko 'eni ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga 'a ia 'oku hā ia 'i he Fokotu'u Fakatonutonu 'i he kupu 31D fo'ou.

Fokotu'u Fakatonutonu 'o e kupu 31D fo'ou

9. 'Oku fakatonutonu 'a e Konisitūtone 'aki hono fakahū atu 'a e kupu 31D fo'ou 'a ia ko e ngaahi fakaikiiki 'eni 'o e ngaahi mafai pule 'oku fakafatongia 'aki 'a e Talēkita. 'Oku kau foki ki ai mo hono fokotu'u 'o e ngaahi tu'unga taukei fe'unga ki ha taha 'e lava ke hoko ko ha Talēkita pea pehē foki mo e sino 'oku fakamafai'i ki hono fakanofu ia.
10. 'I hono alea'i 'o e kupu ko 'eni, na'e tokanga 'a e Komiti pe ko e hā 'a e sino 'oku ne fakanofu 'a e Talēkita, koe'uhi 'oku 'ikai fakakau 'i he kupu 83C 'o e Konisitūtone. Na'e fakama'ala'ala 'e he 'Ateni Senialé, ko e sino 'oku ne fakanofu, *appoint* 'a e Talēkita ko e Pēnolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni Faka-Fakamaau, ("Pēnolo") pea mo e Tu'i 'i he Fakataha Tokoni. 'A ia ko e sino tatau pē ia ke fakahoko ha tautea, *discipline*. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lakanga 'oku fakanofu 'e he sino ko 'eni, ka 'oku te'eki ke fakakau atu ki he kupu 83C 'o e Konisitūtone 'o hangē ko e 'Ateni Seniale pea mo e Komisoni Polisi.

'Oku hā pe foki 'i he ngaahi aleapau kuo nau fakamo'oni ai 'a e tefito'i sino 'oku fakamafai'i ke fakanofu mo tautea 'a ia ko e Pēnolo mo 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni. Ka neongo ia, na'e fakatokanga'i pe 'e he Komiti 'a e mahu'inga ke fakakau 'a e ngaahi sino ko eni ki he kupu 83C koe'uhi ke hā mahino 'a e sino 'oku fakamafai ke fakanofu mo tautea 'a e ngaahi sino ko ia.

Tu'utu'uni 175

11. Fakatatau ki he Tu'utu'uni 175(2)(a), na'e vakai'i 'e he Komiti pe 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtone pe ko ha toe Lao lolotonga pe ha ngaahi totonu. Na'e fakatokanga'i ai 'e he Komiti 'oku 'i ai 'a e ngaahi kupu 'i he Konisitūtone 'e ala fepaki mo e Lao Fakaangaanga 'a ia ko e kupu 81 'o e Konisitūtone Kupu 31A(3) mo e kupu 86(1)(b)(ii) 'o e Konisitūtone.

Kupu 81 'o e Konisitūtone - Kau 'a e Lao 'e taha ki he me'a 'e taha ki he me'a 'e taha.

12. Ko e kupu ko eni 'oku fekau'aki ia mo e hingoa mo e kakano 'o ha fo'i Lao. Fakatatau ki he kupu 81 'o e Konisitūtone, ko e Lao 'a e taha 'e taha ki he me'a pe 'e taha pea ko ia 'e ui 'aki.
13. Ko e hingoa lōloa, *long title* 'o e Lao Fakaangaanga na'e fakahū mai 'aki ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga ke

fokotu'u 'a e 'Ofisi 'o e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga ke ne ma'u 'a e ngaahi mafai ko ia 'oku fekau'aki mo e ngaahi faka'ilo hia, 'a ia na'e tomu'a fakafatongia'aki 'a e 'Ateni Seniale. 'A ia 'oku 'ikai ...

<007>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ...

ke fakakau pe fakamahino 'i he hingoa lōloa 'o e Lao Fakaangaanga ni 'oku 'i ai mo e fakatonutonu fekau'aki mo e lakanga 'o e 'Ateni Seniale. Na'e fokotu'u atu ai ke fakatonutonu 'a e hingoa lōloa 'o e Lao Fakaangaangá ke faipau 'a e Lao Fakaangaangá ki he Kupu 81 'o e Konisitūtoné.

Kupu 31A(3)'o e Konisitūtone ('Ateni Seniale) mo e Kupu 86(1)(b)(ii) — Ko e Fakamaau'anga Lahi

14. Fakatatau ki he Kupu 31A(3) 'o e Konisitūtoné, ko e ngaahi makatu'unga ke hoko ha taha ko ha 'Ateni Seniale ko ha taha 'oku fe'unga ke hoko ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi. 'Oku hā 'i he Kupu 86 'o e Konisitūtoné 'a e ngaahi makatu'unga ke hoko ha taha ko ha Fakamaau'anga Lahi. 'I he Kupu 86(1)(b)(ii) 'o e Konisitūtoné, ko e tokotaha ko iá, kuo ne paasi ke ngāue ko ha fakafofonga lao 'i ha Fakamaau'anga 'i ha feitu'u 'o e Kominiueli 'o ne ma'u ai ha mafai ta'efakangatangata 'i he ngaahi me'a faka-sivile pe ngaahi me'a kau ki he hia 'o 'ikai si'i hifo 'i he ta'u 'e 10.

'Eiki Sea: Mālō kalake, tau tu'u fakataimi ai. Hou'eiki kole atu ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<001>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he kalaké ke hoko atu hono lau 'a e lipooti mei he Komiti Laó fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao Konisitūtoné.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu 'i he peesi 6.

15. 'I he fakatonutonu ki he Kupu 31A(3) 'o e Lao Fakaangaangá, ko e makatu'unga ke hoko ha taha ko ha 'Ateni Seniale ko ha taha 'oku fe'unga ke hoko ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi pea kuo ne ngāue fakalao 'o laka hake 'i he ta'u 'e 15 'a 'ene ngāue fakalao. 'Oku 'ikai fenāpasi eni mo e Kupu 86(1)(b)(ii) 'a ia ko e ta'u 'e 10 pe lahi ange ai.

Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga [Tefito'i Lao] – Kupu 31A(3) – Kuo pau ko e 'Ateni Seniale ko ha taha 'oku fe'unga ke hoko ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi pea kuo

pau ke ne, fakatatau ki ha ngaahi aleapau kuo fokotu'utu'u, ke ne ma'u hono tu'unga lolotonga 'oku ne anga taau.

Lao Fakaangaangá – Fokotu’u ke fakatonutonú

Kupu 31A(3) – Kuo pau ko e 'Ateni Seniale ko ha taha 'oku fe'unga ke hoko ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi pea kuo ne ngāue fakalao 'o laka hake 'i he ta'u 'e 15, pea kuo pau ke ne, fakatatau ki ha ngaahi aleapau kuo fokotu'utu'u, ke ne ma'u hono tu'unga lolotonga 'oku ne anga taau.

16. 'I he fakama'ala'ala mei he 'Ateni Senialé, na'e makatu'unga hono fakatonutonu ke tuku hake ki he ta'u 'e 15 koe'uhi pe ke tatau mo e ngaahi makatu'unga ki he Talēkitá ('i he Kupu 3ID) pea mo e mahu'inga ke lahi 'a e taukei 'o e ngāue fakalao. Na'e tokanga ai 'a e Komití ke fenāpasi 'a e ngaahi ta'u taukei ngāue fakalao 'o ha 'Ateni Seniale pea mo e ngaahi ta'u taukei ngāue fakalao 'o ha Fakamaau 'i he Fakamaau'anga Lahi (fakatatau ki he Kupu 31A(3)). Na'e fokotu'u ai ke fakatonutonu 'a e Kupu 86(1)(b)(ii) ke tuku hake 'a e ta'u taukei 'o ha Fakamaau 'i he Fakamaau'anga Lahi mei he ta'u 'e 10 ki he ta'u 'e 15 pe lahi hake.

17. 'I hono vakai'i 'o e toenga 'o e tu'utu'uni 175(2), na'e fakatokanga'i foki 'e he Komití, na'e faipau 'a e Lao Fakaangaangá ka na'e 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni na'e 'ikai ke faipau. Na'e fokotu'u ai 'e he Komití ke fakatonutonu 'a e Lao Fakaangaangá ni 'o anga pehé ni:

Tēpile 1: Ngaahi tu'utu'uni 'ikai faipau mo e fokotu'u ke fakatonutonu

Tu'utu'uni 'ikai faipau – Tu'utu'uni 175(2)(a) – Vakai'i pe 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtoné; pe (ii) ko ha toe Lao lolotonga pe ha ngaahi totonu.

Fokotu’u ke fakatonutonu – Peesi 8, kupu 5, tatau faka-Tonga — Fokotu'u ke fakatonutonu 'a e kupu 86(1)(b)(ii) 'o e Konisitūtoné 'aki hono tamate'i 'a e ngaahi lea " 'o 'ikai si'i hifo 'i he ta'u 'e hongofulu" pea fetongi 'aki 'a e ngaahi lea "laka hake 'i he ta'u 'e 15". Peesi 7, kupu 5, tatau faka-Pilitānia: *Clause 86(1)(b)(ii) of the Constitution is amended by deleting the words "for not less than ten years" and replacing it with the words "for over 15 years."*

- Peesi 5, tatau faka-Tonga mo e peesi 5 tatau faka-Pilitāniá - Ke fakatonutonu 'a e hingoa lōloa (*long title*).

Kupu 175(2)(c) – Vakai'i 'a e ngaahi hala fakakalama mo e sipela

Tatau faka-Tonga

- Peesi 5 ...

<001>

Taimi: 1135-1140

Kalake Tēpile: ... Kupu 1(2) leine 2.

'Eiki Sea: Kalake te u ta'ofi koe hena. Kātaki pe Hou'eiki ka mou me'a hake ke tau talitali e ongo Sea e Fale Alea mei he'etau Fale Alea māhanga 'i 'Aositelēlia.

(Me'a hake e Hou'eiki Mēmipa 'o talitali 'a e Sea Fale Alea mei he Fale Alea 'o 'Aositelēlia)

Talitali 'Eiki Seá ongo Sea Fale Alea 'a e Fale Alea 'o South Australia ka ko e Fale Alea māhanga 'a e Fale Alea 'o Tongá 'i 'Aositelēlia

Hou'eiki 'oku ou fiefia 'aupito 'i he efiafi ni ke u talitali lelei 'a e Sea Fale Alea 'a e Fale Alea 'o South Australia ko Honorable Leon Bignell 'i he'eku to'omata'u, pehē foki ki he Sea Fale Alea Kosilio 'a e State ko South Australia ko Honorable Terry Stephen 'i he'eku to'ohema fakataha pea mo 'ena Kalake Pule ko Mr. Rick Crump na'e muimui folau mai. Ko e Fale Alea ko eni 'o South Australia ko e Fale Alea māhanga ia 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i 'Aositelēlia. 'Oku talitali lelei kinua he efiafi ni pea 'oku 'amanaki ke tau talitali ki naua 'i he 'ilo ho'atā 'anai pea 'oku fakaafe'i atu kimoutolu ke mou me'a mai ki ai.

Kole atu Hou'eiki ke hoko atu pe 'etau fakataha hangē ko ia 'oku tau angamaheni ki ai. 'E mamata mai pe ongo Sea ki he'etau ngāue, ko e fie 'ilo pe mo fiekaungā maheni pea mo e kau Fale Alea ko eni 'i Tonga ni.

Kole atu ki he Kalake ke hoko atu e polokalama.

Kalake Tēpile: Tau 'i he peesi 7.

Tatau faka-Tonga

- Peesi 5 Kupu 1(2) laine 2: Fokotu'u atu ke fetongi 'a e "... 'i hono fakatonutonu, **ko e 'Konisitūtone'**" 'aki 'a e "... 'i hono fakatonutonu' **'ko e Konisitūtone'**", ke faitatau mo e tatau faka-Pilitānia 'a ia 'oku hā ai "... shall be referred to as **'the Constitution'**";
- Peesi 6 Kupu 2(1)(b): Fokotu'u atu ke fakau'a 'a e lea ko e **'aki'** ke hoko ko e **'aki'**.
- Peesi 6 Kupu 2(1)(b): Fokotu'u atu ke liliu 'a e lea **'mo'** 'i he ngata'anga 'o e palakalafi ki he lea **'pea'**;
- Peesi 6, fika 3 Kupu 31D fo'ou, fokotu'u atu ke fetongi 'a e 31D (3) ... 'i he ta'u 'e 15. **Pea kuo pau ke ne fakatatau ki ha ngaahi aleapau kuo fokotu'utu'u ke ne ma'u hono tu'unga lolotonga 'oku ne anga taau 'aki 'a e "... 'i he ta'u 15 pea kuo pau fakatatau ki he ngaahi aleapau kuo fokotu'utu'u ke ne ma'u hono tu'unga lolotonga 'oku ne anga taau'**.
- Peesi 7 Kupu 31D(5): Fokotu'u atu ke fetongi 'a e "... 'a e ngaahi tu'unga 'o hono fakanofu 'o e Talēkita 'o e Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga pea te ne ma'u 'a e mafai ke tuku ia kitu'a 'aki 'a e **'... 'o e ngaahi tu'unga 'a hono fakanofu 'o e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga pea kuo pau ke ne ma'u 'a e mafai ke tuku ia kitu'a'**.
- Peesi 7 Kupu 31D(6): Fokotu'u atu ke fetongi 'a e " 'I hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia hilifaki kiate ia 'i he Kupu si'i (4), kuo pau ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga tukukehe ha ngaahi tu'utu'uni kehe 'a e Lao ke ne ma'u 'a e mafai kakato ke fakahoko hono ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia fakalao 'o tau'atāina mo 'ikai ha fa'ahinga kaunua pe mei ha taha pe ma'u mafai 'aki 'a e, **'Kuo pau ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga 'i hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia kuo hilifaki kiate ia 'e he Kupu si'i (4), tukukehe ha tu'utu'uni kehe 'a e Lao ke ne ma'u 'a e mafai kakato ke fakahoko tau'atāina 'a hono ngaahi mafai mo e fatongia faka-Lao 'o 'ikai ha kaunua mei ha fa'ahinga taha pe ma'u mafai'**".

- Peesi 7 Kupu 31D(7) laine 8-9, “... ke ne ma’u kotoa ‘o e ngaahi mafai (powers) mo e ngaahi ...

<003>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile: ... monū’ia pea fakahoko kotoa ‘a e ngaahi **mafai** (duties) ‘o e Talēkitá...: Fokotu’u atu ke fetongi ‘a e lea ko e “**mafai**” (‘i he ‘ene hā hono ua) ‘aki ‘a e lea ko e “**fatongia**” ke fenāpasi ‘a e tatau faka-Tonga mo e tatau faka-Pilitānia pea ke ‘oua ‘e fetō’aki hono faka’uhinga’i.

18. Na’e fakakakato he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘a e ngaahi fakatonutonu ko ia pea toe fakahū mai ‘a e Lao Fakaangaanga mo hono ngaahi fakatonutonu ‘o fakafika ko e Lao Fakaangaanga Fika 2A/2024. Na’e tu’utu’uni ‘a e komiti ke fakahū atu ia ki Fale Alea ke alea’i mo tu’utu’uni aofangatuku ki ai.

Tu’utu’uni 131

19. Na’e ‘osi fakahoko ‘a e polokalama talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau’aki, na’e tu’utu’uni ai pē ‘a e komiti ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e komiti ki hono lipooti ki Fale Alea.

Fakama’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u

20. ‘I hono fakama’opo’opo, kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki he Lao Fakaangaanga Fika 2A/2024: *Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024*, pea ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e komiti ‘o anga pehe ni:

- i) Ke tali ‘a e Lipooti Fika 6/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.
- ii) Ke alea’i ‘i Fale Alea ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 2A/2024: *Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024*.

Kalake Tēpile: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti Lao.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kae kole pē mu’a Sea ke ‘oatu pē ‘a e, ‘a e ngaahi tānaki ko eni ko e ko e lipooti ena ia Sea. Ka ‘oku ha’u ki he motu’a ni ‘a e fakakaukau ko eni mo e feinga ke huluhulu atu ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘omai ko eni fekau’aki pea mo e lakanga ko eni.

He ko u tui Sea ko hono toki ‘omai eni ki he maama ‘a hono fokotu’u ‘o e lakanga ko ‘eni he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke, ke mahino ia pea na’e fakamatala ‘i he komiti pē ko e lao fē na’e fokotu’u ai e lakanga ko eni ‘i he kuohili. He ‘oku toki hā mai ia ‘i he lipooti ‘oku ‘ikai ke hā e hingoa e lakanga ia ko eni ‘i he kupu 83(c). Sea ko ‘etau talanoa ko eni ‘oku ‘ikai ko ha’atau talanoa ki hano fokotu’u ha Kalake ‘i ha potungāue ko ‘etau talanoa eni ki he tokotaha ‘e fakakofu ‘aki ia ‘a e fu’u mafai lahi.

Pea ko u tui ko e fehu’i ko eni ke tali mai ia he Hou’eiki Pule’anga, ko hono fokotu’u ko eni e tokotaha ko eni na’e fokotu’u ia ‘i he lao fē, pē ko e kupu fē ia ‘o ha lao he ‘oku, ki he motu’a

ni ia 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ha kupu 'i he Konisitūtone pē ko ha lao na'e fai ai hono fokotu'u 'a e Lakanga ko eni 'a ia ko e 'uluaki ia Sea. Ko hono ua 'oku hā mai 'e hangehangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha malu fe'unga ia koe'uhí Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi: Ko e ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Na'e totonu ke 'eke ia.

'Eiki Sea: Fakatonutonu me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Na'e 'i ai e taimi na'e 'omai e 'Ateni Seniale ki he komiti he na'e totonu ke ne fehu'i ai he na'e ngāue pē tokotaha ni fakatatau ki he Lao 'a e 'Ateni Seniale. Ko e lao ia na'e 'i ai lolotonga ko hono toki 'ai eni ke mavahe 'a e fatongia ko eni Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: 'Oku mahino pē ia kiate au Sea ko e ko e lēvolo ia 'o e komiti na'e fai ai 'a e tālanga pea 'oku 'i ai 'a e tala fatongia mahino ia ke mau sio ki he ngaahi me'a.

Ko 'eku fakahoha'a 'a'aku ko eni ia ko e Fakafofonga ke u hanga 'o tuku atu 'a e hoha'a 'oku ma'u ia 'e he motu'a ni 'i he taimi ni. Ko ē 'oku fakahā mai 'e he lipooti na'e toki fai pē 'a e aleapau pea ko e toki fakahā eni ia 'i he Konisitūtone ke tatau mo e 'Ateni Seniale ha'ane fakamatala ngāue.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: Pea 'i he, 'i he ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: 'I he vakai 'a e motu'a ni ia Sea.

Lord Tu'iha'angana: Fakatonutonu Sea ko e taimí mo 'etau ngāue. ...

'Eiki Sea: Me'a mai Tokoni Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ko e taimi mo 'etau ngāue. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Fale Alea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fekau'aki mo e lipooti mo e me'a e komiti pea ko e toki ai ha tukuhifo e lao ni pea toki fai ai 'ene me'a. Kae tu'u ia ko hono fatongia ko e Sea 'o e Komiti 'o hū ai pē mo 'ene fehu'i 'a'ana mo e 'ū me'a ko eni kae 'oleva ke mahino 'a e tu'utu'uni ki hē. Pea ka toki tukuhifo ki lalo 'o alea'i ai pea toki fai 'ene fehu'i ko e Mēmipa. Tu'u ia 'o fai 'ene 'ū me'a ko ia 'oku te'eki ke tukuhifo ki lalo pē ko e hā e tūkunga 'oku fou ki ai e lao ko eni mālō Sea.

'Eiki Sea: Tali e fakatonutonu Fakafofonga pea 'oku 'osi lau kakato ho lipooti. 'Oku 'i ai ha fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ka tau hoko atu?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e anga pē ia 'eku 'eku kinikini atu 'e au ia 'a e 'a e ngaahi me'a 'oku fekau'aki pē 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai Sea mo e lipooti he 'oku talamai

ia ko e kupu 83 (c) ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai ‘a e ‘Ateni, Talēkita ia ko eni. Ka ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘a e motu’a ni ia he ‘oku hā mai ‘i he’emau lipooti ‘oku ai pē pea mo e ...

<005>

Taimi: 1145-1150

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku ‘i ai pe pea mo e hoha’a ki he’ene mavahe ko eni ke tu’u tau’atāina ko ē mafái.

‘I he’ene tu’u pehē ko e fehu’i leva eni ‘oku ha’u ki he motu’á ni pea ‘oku ou tui ‘e hoha’a pehē pe ‘a e tokotaha kotoa.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, te tau ...

Taniela Fusimālohi: Pea ‘i he fakakaukau ‘a e motu’á ni ‘oku hoha’a pehē mo e kakaí ia Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu’una te tau alea’i heni pe ko ‘etau tuku ki he Komiti Kakató.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e pou pou atu ki he fakamalanga ‘a ‘Eua 11, na’á ne pehē mai ko e me’a tānaki eni Sea. Ke ne tānaki mai ke kau mo ia hono tuku hifo ki he Komiti Kakató.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ka ko e me’á he na’e tonu ke tānaki mai ia he komití. Ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke toki tānaki pe ia ‘i Falé ni.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai e tala fatongia ia e komití Sea pea na’e nofo pe ai e lipootí. Ko e faingamālie eni ia ‘a e Sea e Komiti Laó ke ne ‘omai ‘ene tānaki maí, ke tokanga ki ai e Fale Aleá hono tuku hifo ki he Komiti Kakató

Lord Tu’iha’angana: Sea ko ‘eku tokoni atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Kae ‘oua te na fakamoveuveu ‘o fakahēleleu.

Lord Tu’iha’angana: ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke toe tānaki mai. Kapau ‘oku ‘omai ‘enau ngāué pea kole, pea fokotu’u ke tuku hifo ki he Komiti Kakató, ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke toe tānaki. Ngofua pe ia ke ne fehu’i he ‘okú ne fakama’ala’ala e ‘u me’a ko ē ‘i he taimi ‘e alea’i fakalukufua ai ‘a e me’á.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e totonu ia ‘oku ‘i he Sea e komití ke ne tānaki mai ha’ane fakakaukau.

Veivosa Taka: Sea, ki’i fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Kae ‘oua ‘e fakahēleleú ka tau hoko atu.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea, Tapu pea mo e Feitu’u na ...

‘Eiki Sea: Ha’apai 13, me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu mo e Fale ‘Eiki ni. Ko ‘eku fakatonutonú Sea, kuo tali ‘a e fokotu’u na’e ‘ohake Fakafofonga Fika 1 ‘o Ha’apai. Pea ko ‘eku fakaongoongo atú ke tau hoko atu hono tuku hifó. ‘Oku ‘ikai pe ‘unua e tokotaha ia ko ení, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘oleva mu’a ke, kole atu pe ke tuku mu’a ke fai ‘eku tānakí ‘aku mo ‘eku fakama’ala’alá ‘i hoku fatongia ko e Sea mo hoku fatongia ko e Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eua 11 ko e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

‘Eiki Sea: Ko e tānakí ‘oku fakahoko ia he taimi ko ē ‘oku alea’i ai e līpootí.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e ...

‘Eiki Sea: ‘E ‘ikai ke lava ke tau tānaki ‘i he Fale Aleá ha līpooti kuo ‘osi tali he komití pea ‘oku fakahū mai ‘i he’ene kakató. Ko ena kuo ‘osi lau, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘okú ke tokanga ki ai, lava pe ‘o tānaki ‘i he taimi ‘oku alea’i ai e Komiti Kakató.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tui pe ‘oku ‘ikai ko e tānaki atu ka ko e fakama’ala’ala eni ‘a e me’a ko ē ‘oku hā mai meí he līpootí. ‘Uluaki, ‘e pule’ia fēfē ‘a e tokotaha ko ení ka tukuange ke tau’atāina.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea kātaki Sea he toutou tu’u ki ‘olungá. Ko e hā e me’a na’e ‘ikai ke ‘omai ai e me’a ko ení he līpootí ke ‘omai? Ko e hā e me’a ‘oku toki tānaki ai, ko e feitu’u tonu eni ke fai ai?

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakatonutonu ‘a e Tokoni Palēmiá.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tukuange ki he taimi Komiti Kakató ke alea’i ai.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku te’eki ai ke tau tali e līpooti ko ení Sea. Ko e ‘osi ko ē hono laú pea na’e ‘oange e faingamālie ki he Sea e Komití ke ‘i ai ha’ane tānaki mo ha’ane fakama’ala’ala.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tānaki e me’a na’e ‘osi alea’i ‘i he komití.

Paula Piveni Piukala: Tau ‘i he *process* ko iá ‘i he taimi ni, te’eki ai ke tau tali ke makatu’unga ai hono fakafepaki’í.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘ikai ko e tānaki noa’ia Sea. Tānaki e me’a na’e alea’i ‘e he komití.

Paula Piveni Piukala: Ke toki tuku hifo mo e ‘asenita te ne ‘omai ‘o tali e līpootí mo e hoha’a ‘a e Seá ...

‘Eiki Sea: Hou’eiki, mo me’a hifo ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Ke tukuhifo ki he Sea Komiti Kakató.

'Eiki Sea: Mo me'a hifo ki lalo.

'Eiki Tokoni Palēmia: ... Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11, 'oku toe ho miniti 'e 6.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea: Te u tuku atu pe ke 'omai ho'o fakama'ala'ala e līpootí.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko e tñakí toki fakahoko ia 'e he Komiti Kakató.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko u tui Sea 'oku hanga 'e he 'Eiki Tokoni Palēmiá tuifio e me'á, hoku lakanga ko e Sea. 'Oku ha'iha'i au 'e he tu'utu'uni tala fatongia ki he komití ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ke 'ai mu'a e līpootí.

Taniela Fusimālohi: Mo hoku fatongia ko e Fakafofonga ke u me'a atu au te u lea atu au Sea 'i he ngaahi me'a 'oku ou sio ki ai 'i he līpooti ko ení, ko e me'a ia 'oku ou tokanga au ki aí.

'Eiki Sea: Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ko 'eku fakatonutonu atú Sea na'e 'i ai, na'a mau alea pē he komití. Ko e me'a eni ia ko e līpooti eni 'a e komiti 'oku alea'i, mea'i 'e he Falé he taimi ní. 'Oku 'ikai ko ha 'ai eni ia ke 'omai 'ene *personal, no*, 'ikai! 'Oku 'ikai ko ha me'a pehē ia. Toki 'omai ia 'i he taimi Komiti Kakató, koe'uhí ke fai hano alea'i he ko e alea'i fo'ou ia.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'eku fakamalanga 'aku ia ko e *personal*. Ko 'eku fakamalanga atu he'emaui līpootí mo e ngaahi me'a 'oku hā mai ko ē mei aí. He koe'uhí 'oku 'ikai ke ne lava 'e ai 'o tali mai 'eku fehu'i ko ē ko e lao fē leva, ko e fē leva 'a e me'a na'e totonu ke fokotu'u ai 'a e tokotaha ko ení?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, Sea fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu atu e Fakafofongá. Tapu mo e Feitu'una Sea, Sea ko e ngaahi fehu'i ia ko ení 'oku fekau'aki ia mo e lao 'oku lolotonga tu'u pe ia he Konisitūtoné. Ko e hā e me'a te mau tali atu ai he Pule'anga ko ení e lao ko ē mo e ngaahi fokotu'utu'u ko íá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha totonu ia 'e taha ke ne 'eke e me'a kimu'a he Pule'anga ko ení. Ko hai 'okú ne 'ilo e me'a na'e fokotu'utu'u'aki e ngaahi lao ko ení Sea.

Ko e fehu'i ia ko ē 'oku 'omai ko ē he 'ikai ke lava ha taha ia 'o tali. Pea kapau he 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne lava 'o tali. Kau eni ia he ngaahi fehu'i 'oku tonu ke foki ia ki he Komiti Kakató, he 'ikai ke 'i ai hano tali 'ona Sea. He na'e 'ikai ke 'i ai ha taha ia na'á ne fa'u e lao ko ení 'i he taimi na'e hopo mai ai e Pule'anga ko ení. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ke nau tali mu'a e fehu'í he ko nautolu 'oku Pule'angá ...

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi: ... Kapau 'oku me'a he lau tonu ke nau tali mai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... tu'unga eni 'oku 'i ai e Fakafofonga Sea, ta he 'ikai ke toe 'osi e talanoa ia ki he me'a maumau taimi ko eni Sea. Mole ai ho taimi mo e Fale, Fale eni e Feitu'u na Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea, ke tuku mu'a ke faka'osi atu 'eku me'a 'aku ia he 'oku ki'i lahi lahi e fakahaleleu mo e 'osi ko ē ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 toe ho miniti 'e 2 faka'osi mai ho fakamalanga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, he ko e hoha'a heni 'uluaki 'e pule 'ia fēfē 'a e tokotaha ko eni. He 'oku 'osi 'asi pe he 'emaui lipooti 'a 'ene hoha'a ko 'ē.

Ko hono ua, 'oku 'i ai 'a e fehu'i pe 'e fu'u ta'efakangatangata 'a e mafai 'o e tokotaha ko eni ke mole ai ha ngaahi totonu ia. 'Oku hā mai heni 'i he lipooti ki he pēnolo, ka 'e, ke tukuange 'e he ko e mafai 'o e pēnolo ke tukuange. Ka 'e tukuange he makatu'unga fē?

Mahalo ko e 'ulungaanga, ka ko e fakahoko ko ē hono fatongia kiate au, 'oku 'ikai ke u tui 'oku malu fe'unga 'a e lelei 'a e kakai pe ko e public *interest*. 'I hono fakatau'atāina'i pehē'i ha tokotaha pehē ni, ke tau'atāina 'aupito ke ne fai ha ngāue pehē ni ki ha kumi ha totonu 'i he Fakamaau'anga 'a ha tokotaha.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu mālō. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, fai pe mu'a ha ki'i ...

Taniela Fusimālohi: Fakatonutonu?

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu, 'io mālō. 'A ia ko e fakatonutonu Sea, kamata pe, 'oku 'i ai pe fo'i fakatonutonu 'e 2.

1. Na'a ke tuku mai 'a e faingamālie ki he Sea 'o e Komiti ke ne fakahoko mai ha fakama'ala'ala fekau'aki mo e lipooti. Pea toki lava pe he Fakafofonga ia 'o 'Eua 11, 'o fai ha'ane komeni pe ko ha'ane lau 'i he taimi ko ē 'e alea'i ai 'a e kakano ko ē 'o e lipooti. He 'ikai ke tu'u 'a e Sea ia e Komiti 'i he Fale Alea 'o liliu 'a e me'a na'a nau tali, me'a ia ke mahino ia 'e.

2. Talu 'etau Fale Alea mo 'etau teke 'a e tau'atāina. Tau'atāina e sino ko ē, tau'atāina e sino ko ē, ko e hā me'a kuo kehe ai eni ia 'oku ne fakafehu'ia ai 'e ia 'a e tau'atāina 'a e Talēkita e *Public Prosecution*.

Ka ko ia ai 'Eiki Sea ko u kole pe ke tau foki pe ki ho faitu'utu'uni, tuku hifo ki he Komiti Kakato, toki fai ai e feme'a'aki. Me'a mai ia ko e 'Eua 11 he ko 'ene me'a ko ē he taimi ni ko e me'a ia na'a nau felotoi ki ai he Komiti Lao Sea. Mālō 'aupito Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tui au ia 'oku 'ange 'ange 'a e 'ikai ko ē hanga 'e he ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, neongo pe ‘oku toe ho’o miniti ‘e 1 ka ‘oku ou tali ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka kia au Sea ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku hanga ‘e he Pule’anga ‘o tuifio ‘a e, ‘a hoku fatongia.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, ko u tali e fakatonutonu e ‘Eiki Palēmia, tuku hifo eni ki he Komiti Kakato na’e ‘osi fokotu’u pea ‘osi pou pou

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, kau ka ko e me’a ia ‘oku ou hoha’a ki ai kae tuku ai pe ke fai ho’o tu’utu’uni ke tuku hifo ā ki he. Ka ‘oku ‘ikai ke u fiemālie ki he tui ke hanga ‘e he Pule’anga ‘o tuifio hoku fatongia ‘oku, ‘o teke au ke u ...

Lord Nuku: Sea, kole pe mu’a ke u ki’i tokoni pe mu’a ki he ...

Taniela Fusimālohi: Ke u nofo au ko e Sea e me’a kae ha’u ki he Fale Alea kae ‘ikai ke u ...

Lord Nuku: Ki he Sea ‘o e Komiti Kakato.

Taniela Fusimālohi: Te u lea au ia ko e Fakafofonga.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘ikai ke tali ho’o kole tokoni, ‘oku ‘osi e taimi ‘a ‘Eua 11.

Lord Nuku: Ko ‘eku fokotu’u atu ‘a ‘aku koe’uhi ko e ‘ai ko eni ke tau pālōti’i e me’a ko eni pe ‘e tuku hifo pe ‘ikai.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke toe pālōti’i ia ko e fokotu’u pe pea pou pou’i pea tuku hifo.

Lord Nuku: Ko ia, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakahoha’a atu ko e fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u.

1. Ke tali ‘a e lipooti ko eni ‘e 24 ‘o e Komiti Tu’uma’u ‘o e Lao
2. Ke alea’i ‘i he Fale Alea ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni Fika 2/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ke alea’i ‘i he Fale Alea.

Kapau ‘oku me’a pea fakatonutonu mu’a e lipooti. Ke toki fai hono alea’i he Komiti Kakato, ka ko ‘ene tu’u ko ē ko e fika ‘uluaki ke tali, fika 2 ke alea’i ‘a e Lao Fakaangaanga ‘i he Fale Alea. Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku tokanga atu Sea, ke fakatonutonu e anga ko ē tu’u ‘a e Lao, ke tatau pea mo e me’a ko ē ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e Feitu’u na.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ke maumau ha me’a ia. Ko e, ko e fokotu’u ko ē Komiti ‘oku tu’uma’u pe tu’uma’u e fokotu’u e Komiti ‘i he Fale Alea pe ko e Komiti Kakato ko e kei fokotu’u pē ke tali. Ko ‘etau founa ngāue, lau ‘uluaki hili hono lau ‘uluaki, fokotu’u ke tuku hifo ki he Komiti Lao.

Ko eni kuo fakafoki mai mei he Komiti Lao pea ‘oku ai e fokotu’u ‘a e Komiti Lao ke tali ‘enau lipooti. Ko ‘etau founa ngāue tuku hifo ki he Komiti Kakato hili hono lau tu’o 2, ‘a ia ko ē ko e me’a ko ē ‘oku pau ke tau hoko atu ki ai ko hono lau tu’o 2.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ka ko e ... Sea ‘o e tokanga atu koe’uhi ko e fakamā’opo’opo e ngaahi fokotu’u. ‘I hono fakamā’opo’opo kuo kakato ‘e he Komiti Lao Fakaangaanga ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone 24. ‘Oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni mei he Komiti pea ko e fokotu’u fika 2, ke alea’i ‘i he Fale Alea ‘a e...

<007>

Taimi: 1155-1200

Lord Nuku: ... Lao Fakaangaanga ko eni Fika 2. Ko ‘eku ‘uhinga pē ia ‘eku tokanga atu ki aí ko ‘ene tu’u mai he fokotu’ú.

Eiki Sea: Mahino pē 'Eiki Nōpele. Ko e me’a ia ‘oku ma’olunga ange ‘etau tu’utu’uni tautolu ki he fa’u laó.

Lord Nuku: Ko ia Sea.

Eiki Sea: Pea ke tau hoko atu ki he lau tu’o 2 pea toki tukuhifo leva ki he Komiti Kakató ‘o hangē ko ia kuo ‘osi fokotu’u pea tali ‘e he komiti, ‘e he Falé.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga atú ‘a’aku Sea he ‘oku fokotu’u mai he fokotu’u ia ke alea’i ‘i he Fale Aleá, ko ‘eku ‘uhinga atu pe ia ‘a’akú koe’uhí ko e me’a ko ē ‘oku tohi ko ē ‘i he fakama’opo’opó.

Eiki Sea: Hoko atu pē hono alea’i koe’uhí ...

Lord Nuku: Mālō Sea.

Eiki Sea: ‘Oku tau alea’i he taimi ni pea ko e taimi ko ē ‘e tukuhifo ai ki he Komiti Kakató ko hono alea’i ia he Falé. Kole atu ki he kalaké ke tau lau tu’o 2 e Lao Fakaangaangá.

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE LAO ‘O E KONISITUTONE ‘O TONGA 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO ‘O E KONISITUTONE ‘O
TONGA VAHE 1

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa nounou mo e ‘UHINGA’i lea

(1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá 2024.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató?

Fokotu'u Tongatapu 7 ke tukuhifo Lao Fakaangaangá ki he Komiti Kakató

Paula Piveni Piukala: Fokotu'u atu Sea ke tukuhifo ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ki he Komiti Kakató.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou? (*Na'e 'i ai 'a e pou pou mei he Hou'eiki Mēmipá.*)

Mālō Hou'eiki. Ko e toe nima ko eni ki he 12 'oku ou tui mahalo 'oku tonu ke tau toloi ai pē ki he 2 Hou'eiki. Mou me'a hake ke toloi 'a e Falé ki he 2.

(*Na'e toloi 'a e Falé ki he 2 ho'atā.*)

<001>

Taimi: 1400-1410

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki vakai atu pe 'oku ma'u 'etau *quorum* pea te u kole ke tau hoko atu ki he 'asenita 'a ia ko e Lipooti Aofangatuku Ngaahi Me'afua kuo Fokotu'u mai ma'a e ngaahi Fale Alea Fakatemokalati 'i he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominiueli. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e lipooti.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: 'Oku tau...te'eki ke tau 'ai e fika 6 'a e Lao ko eni Fika 7 'i he 'aitemi fika 6. 'A ia ko e ngaahi fo'i Lao ko hono tolu'aki ia 'a e ngaahi Lao.

'Eiki Sea: Lao fē 11?

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e fika 6 ko ia 'o e 'asenita kātaki Sea. 'A ia ko e Lipooti Fika 7/2024 e Komiti Lao.

Lipooti Fika 7 Komiti Tu'uma'u ki he Lao

'Eiki Sea: Ko ia Kalake kole atu ke lau mai e Lipooti Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Talēkita 'a e Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga.

Kalake Tēpile: Lipooti faka'aho ki he 'aho 06 'Aokosi 2024.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,

Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 7 Komiti Tu’uma’u ki he Lao Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024.

Ko u faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na e Lipooti Fika 7/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e **Lao Fakaangaanga Fika 3/2024 Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu kehekehe ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024.**

Faka’apa’apa atu

Fakamo’oni

**Honorable Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi
Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.**

‘Eiki Sea: Lau mai ‘a e lipooti kātaki.

Kalake Tēpile: Peesi 3, Talateu

1. ‘Oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e ola ‘a e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao (komiti) fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 3/2024 Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga (Lao Fakaangaanga).
2. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni na’e fakahū mai ko e Lao Fakaangaanga Fika 3/2014 ‘a ia ko e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he ngaahi lao kehekehe makatu’unga ‘i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2024 (Lao Fakaangaanga Fika 2/2024). Na’e fakahū mai ia mei he Pule’anga he ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone *Honorable* Samiu Vaipulu ‘i he ‘aho 2 ‘o ‘Epeleli 2024.
3. Na’e tēpile’i ‘a e Lao Fakaangaanga mo lau ‘uluaki ‘i Fale Alea ‘i he ‘aho 10 ‘o ‘Epeleli 2024. Na’e tukuhifo leva he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he komiti ni ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 131 ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘a e fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga (Ngaahi Tu’utu’uni)
4. Ko e fatongia ‘o e komiti ke fakakakato ‘a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ‘o fakatatau ki he ongo tu’utu’uni ko eni.

i. Tu’utu’uni 175(2):

Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku fakahū ki he Komiti Tu’uma’u ki he Lao kuo pau ki he komiti ke ne fatongia’aki hono

- a. vakai’i pe ‘oku fepaki ‘a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtone pe ko ha toe lao lolotonga pe ha ngaahi totonu
- b. Vakai’i pe ‘oku hoa mo taau ‘a e ngaahi lea ‘oku ngāue’aki ‘e he Lao Fakaangaanga mo e founga fa’u lao angamaheni

- c. Vakai'i 'a e ngaahi hala fakakalama mo e sipela
- d. Vakai'i pe 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e faka-Pilitānia
- e. Vakai'i pe 'oku tatau 'a e fokotu'utu'u mo e founa 'o e Lao Fakaangaanga mo e tu'unga angamaheni 'o e fa'u lao.

ii. Tu'utu'uni 131

- Sivi'i 'a e taumu'a (*policy*) 'o e Lao Fakaangaanga
- Fakamā'opo'opo ha ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua ki he Lao Fakaangaanga pea
- Ke lipooti 'a e ola 'o 'ene ngāue mo e ngaahi fokotu'u ki he Fale Alea.

Ngāue 'a e komiti ki he Lao Fakaangaanga.

- 5. 'I he 'aho 11 'o 'Epeleli 2024, na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e komiti pea na'e tuku mai he 'Ateni Seniale ha fakamatala fakama'ala'ala ki he puipuitu'a mo e ngaahi makatu'unga ki hono fokotu'u 'a e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga.
- 6. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni ko ha fakatonutonu ia 'oku makatu'unga 'i he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2024 (Lao Fakaangaanga Fika 2/2024) (*consequential amendments*). 'A ia 'oku fokotu'u ai 'a e 'Ofisi ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga. 'Oku fakahoko 'i he Lao Fakaangaanga ko eni 'a e ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi lao kehekehe ke tuku atu 'a e ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia ki he faka'ilo hopo hia kotoa 'oku fakafofonga'i 'e he kalauni mei he 'Ateni Seniale ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi lao kotoa 'oku fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga 'oku felāve'i ia mo e ngaahi ngāue fakatalatalaaki, 'a ia ko e ngaahi mafai ia na'e 'i he lakanga 'o e 'Ateni Seniale. Na'e fakahoko foki 'a e ngaahi fakatonutonu kehekehe ko eni ke fakaivia e 'ofisi mo e Talēkita mo fakapapau'i 'oku tau'atāina 'ene ngāue.

Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he ngaahi lao kehekehe.

- 7. 'Oku hā 'i he Lao Fakaangaanga ni 'a e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he ngaahi lao kehekehe 'e 30. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e:
 - i. Lao ki he Konisitūtone ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu
 - ii. Lao ki he Fili Fale Alea
 - iii. Lao ki he Ngāue Fakapule'anga
 - iv. Lao ki he Ma'u Mafai Vāhenga
 - v. Lao 'o e Fakamaau'anga Tangi
 - vi. Lao ki he Fakamo'oni Muli
 - vii. Lao ki he kau Fakafofonga Lao
 - viii. Lao ki he Fakamaau'anga Polisi
 - ix. Lao 'o e Fakamaau'anga Lahi
 - x. Lao ki hono Ta'ofi 'o e Tautoitoi mo e Fa'ufa'u Faihia Fakavaha'apule'anga
 - xi. Lao ki he Ngaahi Hia
 - xii. Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e Ngaahi Koloa 'oku ma'u mei ha Hia
 - xiii. Lao ki he Tokoni Fengāue'aki 'o e Ngaahi Hia Matea
 - xiv. Lao ki he Lau'ikovi
 - xv. Lau ki he Malu'i 'o e Fāmili
 - xvi. Lao ki he Kava Mālohi tapu

- xvii. Lao ki he Ngāue Fakafaito'o Nifo kuo 'osi fakapekia 'a e Lao ni pea 'oku fetongi'aki 'a e Lao ki he kau Toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui 2021 Lao Fika 9 'o e 2021
- xviii. Lao ki he Fakalelei 'Atamai
- xix. Lao ki he kau Neesi kuo 'osi fakapekia 'a e lao ni pea 'oku fetongi'aki 'a e Lao ki he kau Neesi kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli fakapalofesinale 2021 (Lao Fika 10 'o e 2021)
- xx. Lao ki he Hu'i Vai
- xxi. Lao ki he Ngaahi Koloa Faito'o
- xxii. Lao Pule'i 'o e Tapaka
- xxiii. Lao ki he Ngaahi Fetu'utaki
- xxiv. Lao ki he Malu'i 'o e Konisiuma
- xxv. Lao Pule'i 'o e Toutai
- xxvi. Lao ki he Mataka
- xxvii. Lao ki he Ngaahi Veve mo e Ngaahi Kemikale Fakatu'utāmaki
- xxviii. Lao ki he Ngaahi Uafu
- xxix. Lao ki he Ngaahi Fefolau'aki Vakapuna
- xxx. Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika 2020 (Lao 23 'o e 2020).

8. Ko e ngaahi fakatonutonu 'oku fokotu'u ki he ngaahi lao ko eni ko e ngaahi kupu kotoa 'oku felāve'i mo e hopo hia pea mo e ngaahi faka'ilo hopo hia kotoa 'oku fakafofonga'i 'e he Kalauni 'a ia kuo tuku atu 'a e mafai ko ia ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'anga

Tu'utu'uni 175(2)(a) – (e)

9. Na'e fakatokanga'i foki 'e he komiti na'e faipau 'a e Lao Fakaangaanga ka na'e 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni na'e 'ikai ke faipau. Na'e fokotu'u ai he komiti ke fakatonutonu 'a e Lao Fakaangaanga 'o anga pehē ni.

Tēpile 1: Ngaahi Tu'utu'uni 'ikai faipau mo e fokotu'u ke fakatonutonu.

Tu'utu'uni na'e ikai faipau: Kupu 175(2)(a) – Vakai'i pe 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisitūtone pe ko ha toe lao lolotonga pe ha ngaahi totonu.

Ngaahi fokotu'u ke fakatonutonu ...

<003>

Taimi: 1410-1415

Kalake Tēpile: ...

Tatau faka-Tonga

- Peesi 13 *Lao ki he Ngāue Fakafaito'o mo e Nifo Vahe 12:* Ko e lao ko eni kuo 'osi fakapekia pea 'oku fokotu'u atu ke fetongi'aki 'a e "*Lao ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021. Lao Fika 9 'o e 2021.*" Pea ko e kupu felāve'i 'i he lao ko eni 'oku felāve'i tonu mo e fakatonutonu ko eni ko e kupu **63**.

- Peesi 13 *Lao ki he Kau Neesi Vahe 12*. Ko e lao ko eni kuo ‘osi fakapekia pea ‘oku fokotu’u atu ke fetongi’aki ‘a e **“Lao ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito’o mo e Kau Mā’uli Fakapolofesinale 2021. Lao Fika 10 ‘o e 2021”**. Pea ko e kupu felāve’i ‘i he lao ko eni ‘oku felāve’i tonu mo e fakatonutonu ko eni ko e kupu 60.

Tatau faka-Pilitānia

- Peesi 11 *Medical and Dental Practice Act Vahe 12*: Ko e lao ko eni kuo ‘osi fakapekia pea ‘oku fokotu’u atu ke fetongi’aki ‘a e **“Medical Dental and Allied Health Practitioners Act 2021. Act Fika 9 ‘o e 2021”**. Pea ko e kupu felāve’i ‘i he lao ko eni ‘oku felāve’i tonu mo e fakatonutonu ko eni ko e kupu 63.
- Peesi 12 *Nurse Act Vahe 12*: Ko e lao ko eni kuo ‘osi fakapekia pea ‘oku fokotu’u atu ke fetongi’aki ‘a e **“Nurses, Nurse Practitioners and Midwives Act 2021. Act Fika 10 ‘o e 2021”**. Pea ko e kupu felāve’i ‘i he lao ko eni ‘oku felāve’i tonu mo e fakatonutonu ko eni ko e kupu 60.

Kupu 175(2)(b) – Ke vakai’i pē ‘oku hoa mo taau ‘a e ngaahi lea ‘oku ngāue’aki ‘e he Lao Fakaangaanga mo e founa fa’u lao angamaheni.

Tatau faka-Tonga

- Peesi nima ‘i he hingoa lōloa ‘o e Lao Fakaangaanga: Fokotu’u atu ke fetongi ‘a e, **“...KE HIKI HONO FAKA’ILO ‘A E KOTOA ‘O E NGAahi HOPO HIA ‘OKU FAKAFOFONGA’I ‘E HE KALAUNI KI HE TALĒKITA KI HE NGAahi HIA ‘A E PULE’ANGA”** ‘aki ‘a e, **“... KE HIKI ‘A E FATONGIA KI HE NGAahi HOPO HIA KOTOA ‘OKU FAKAHOKO MA’A E KALAUNI KI HE TALĒKITA KI HE NGAahi TALATALAAKI HIA ‘A E PULE’ANGA”**.
 - Peesi 7 kolomu 2 *Lao ki he Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘o e Ta’efaitotonu Vahe 2*: Fokotu’u atu ke fetongi ‘a e **“(1) ‘i he kupu 7(6), fetongi ‘a e ngaahi lea, “Ateni Seniale”...”** ‘aki ‘a e **(1) ‘i he kupu 7(6) fetongi ‘a e ngaahi lave kotoa ki he ngaahi lea “Ateni Seniale”...”** koe’uhí ke fenāpasi mo e ngaahi fakatonutonu kehe.
 - Peesi 7 kolomu 2 *Lao ki he Ngāue Fakapule’anga, Vahe 2*: Fokotu’u ke fetongi ‘a e:
 - (1) **“(1) ‘I he tēpile 2 ...”** ‘aki ‘a e **(1) ‘i he tēpile II, koe’uhí ke fenāpasi mo e fakafika ‘o e tēpile ‘i he lao.**
 - (2) **“25, Talēkita ...”** ‘aki ‘a e **“26. Talēkita ...”** koe’uhí kuo ‘osi ‘i ai ‘a e palakalafi 25 lolotonga ‘i he lao.
 - Peesi 9 kolomu 2 *Lao ki hono Fe’ave’aki Fakapulipuli ‘o e Pa’anga Kākā mo e Ngaahi Koloa ‘oku Ma’u mei ha Hia, Vahe 4*: Fokotu’u ke fetongi ‘a e:
 - (1) **“(2) ‘I he kupu 26(c)...”** ‘aki ‘a e **(2) ‘i he polovaisoa ki he kupu 26...”** ke fenāpasi mo e kupu’i lao ‘oku fakatonutonu.
 - (2) **“(4) ‘I he kupu 29 fetongi ‘a e kotoa ‘o e ngaahi lave ki he...”** ‘aki ‘a e **“(4) ‘i he kupu 29 fetongi ‘a e ngaahi lave kotoa ki he ...”**.
- Ke fenāpasi mo e tu’unga fakakalama ‘o e kupu pea mo e ngaahi fakatonutonu kehe.
- Peesi 9 kolomu 2 ‘otu 1, *Lao ki hono Ta’ofi ‘o e Tautoitoi mo e Fa’ufa’u Faihia Fakavaha’apule’anga Vahe 4*: Fokotu’u ke fetongi ‘aki ‘a e **“(2) ‘i he kupu 88(1), fetongi ‘a e ngaahi lea “Ateni Seniale”...”** ‘aki ‘a e **(2) ‘i he kupu 88 fetongi ‘a e ngaahi lave kotoa ki he ngaahi lea ‘Ateni Seniale** koe’uhí ‘oku lave ‘a e ‘ulu’i tohi ‘o e kupu 88 mo e kupu (1) ki he ‘Ateni Seniale”.
 - Peesi 14 kolomu 2 ‘otu 7 ...

<005>

Taimi: 1415-1420

Kalake Tēpile: ...

Lao ki he Pule 'i 'o e *Toutai Vahe 18*: Fokotu'u ke, "I he kupu 64 kupu (3) 'aki hono **tamate'i** ..." fetongi 'a e lea ko e "**tamate'i**" 'aki 'a e lea ko e "**fetongi**" ke fenāpasi 'a e lea 'oku ngāue'aki 'i hono fakatonutonu 'a e ngaahi lao.

- Peesi 15 kolomu 2, *Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika 2020 (Lao 23 'o e 2020)*. Fokotu'u ke fetongi 'a e "(1) 'i he kupu 25 fetongi 'a e ngaahi lea 'Ateni Seniale 'aki 'a e **(1) 'i he kupu 25 fetongi 'a e ngaahi lave kotoa ki he ngaahi lea 'Ateni Seniale**"..." ke fenāpasi mo e ngaahi fakatonutonu kehe.

Tatau faka-Pilitānia

- Peesi 6 kolomu 2 *Anti-Corruption Commissioner Act Cap 2*: Fokotu'u ke fetongi 'a e (1) *In section 7(6) to replace the words "Attorney General"...* 'aki 'a e **(1) In section 7(6) replace all references to the words Attorney Genera**"..." ke fenāpasi mo e ngaahi fakatonutonu kehe.
- Peesi 6 kolomu 2 *Public Service Act Cap 2*: Fokotu'u ke fetongi 'a e (1) "In Schedule 2 'aki 'a e "In Schedule II", koe'uhí ke fenāpasi mo e fakafika 'o e tēpile 'i he lao.
(2) **25. Director...**" 'aki 'a e **26. Director...**", koe'uhí kuo 'osi 'i ai 'a e palakalafi 25 lolotonga 'i he lao.
- Peesi 7 kolomu 2 'otu 7 *Counter-Terrorism and Transnational Organized Crimes Cap 4*: Fokotu'u ke fetongi 'a e (2) *In section 88 subsection one, replace the words Attorney General* 'aki 'a e (2) *In section 88(1), replace all references to the words Attorney General*. Koe'uhí 'oku lave 'a e 'ulu'i tohi 'o e kupu 88 mo e kupu (1) ki he "Attorney General".
- Peesi 8 kolomu 2, *Money Laundering and Proceeds of Crime Act Cap 4*, fokotu'u ke fetongi 'a e:
(1) "(2) *In section 26(c)...*" 'aki 'a e **(2) In the proviso to section 26...**" ke fenāpasi mo e kupu 'i lao 'oku fakatonutonu.
(2) "(4) *In section 29 replace all the references of the ...*" 'aki 'a e
"(4) *In section 29 replace all references to the* ke fenāpasi mo e tu'unga fakakalama 'o e kupu.
- Peesi 12 kolomu 2 'otu 8. *Fisheries Management Act Cap 18*: Fokotu'u ke, "In section 64(3) by **deleting**..." fetongi 'a e lea ko e "**deleting**" 'aki 'a e lea ko e "replacing" ke fenāpasi 'a e ngaahi lea 'oku ngāue'aki ki hono fakatonutonu 'a e ngaahi lao.
- Peesi 13 kolomu 2, *Electronic Communication Abuse Offenses Act to 2020 (Act 23 of 2020)*: Fokotu'u ke fetongi 'a e "(1) *In section 25 replace the words "Attorney General"...*" 'aki 'a e (1) *In section 25 replace all references to the words "Attorney General"...*" ke fenāpasi mo e ngaahi fakatonutonu kehe.

10. Na'e fakakakato he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'a e ngaahi fakatonutonu ko ia pea toe fakahū mai 'a e Lao Fakaangaanga mo hono ngaahi fakatonutonu 'o fakafika ko e Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024. Na'e tu'utu'uni 'a e komiti ke fakahū atu ia ki Fale Alea ke alea 'i mo tu'utu'uni aofangatuku ki ai.

Tu'utu'uni 131.

11. Na'e fakama'ala'ala mai 'e he 'Ateni Seniale na'e 'osi fakahoko 'a e polokalama talatalanoa *consultation* mo e ngaahi kupu fekau'aki. Na'e tu'utu'uni ai pē 'a e komiti

ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e komiti ki hono lipooti ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e komiti ki he Fale Alea.

Fakama’opo’opo mo e Ngaahi Fokotu’u

12. ‘I hono fakama’opo’opo kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e Komiti ki he Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024: *Lao Fakaangaanga (Ngaahi fakatonutonu kehekehe) ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024 ...*

<005>

Taimi: 1420-1425

Kalake Tēpile: ... pea ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e Komiti ‘o anga pehé ni:

- (i) Ke tali ‘a e Lipooti Fika 7/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.
- (ii) Ke alea’i ‘i Fale Alea ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024: Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Sea Komiti Lao

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e lipooti ena ia ka ‘oku ou tui ko e kakano ‘o e lipooti ia ko eni ko e ngaahi fakatonutonu pe ia *consequential amendment* pe ki he ngaahi lao ‘oku uesia koe’uhi ko e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Talēkita ki he Faka’ilo e Ngaahi Hiá. Kae tuku atu pe ko e tui e motu’á ni ‘oku tonu ke tuku hifo fakataha pe eni mo e ngaahi lao kehé he koe’uhi ‘oku nau ‘alu fakataha pe. Mālō Sea.

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (NGAAHI FAKATONUTONU KEHEKEHE) ‘A E TALĒKITA KI HE NGAARI TALATALAAKI HIA ‘A E PULE’ANGA 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKAHOKO HA NGAARI FAKATONUTONU KEHEKEHE KOE’UHÍ KO HA FAKATONUTONU KI HE LAO ‘O E KONISITŪTONE ‘O TONGÁ KE HIKI ‘A E FATONGIA KI HE NGAARI HOPO HIA KOTOA ‘OKU FAKAHOKO MA’Á E KALAUNÍ KI HE TALĒKITA KI HE NGAARI TALATALAAKI HIA ‘A E PULE’ANGÁ

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1 Hingoa nounou

‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ‘a e Talēkita ki he

Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7

Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024 ki he Komiti Kakató & tokanga ki he founa angamaheni hono lau Lao ‘i Falé

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu pe ke tukuhifo pe ki he Komiti Kakató. Ka ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ou hoha’a ki ai Sea ke u ‘oatu pe ‘eku fakakaukaú. He ko e kupu 56 e Konisitūtoné ‘oku ou hoha’a au ki he angamaheni ko eni hono lau pehe’i e laó. ‘Oku ou ‘amanaki au ko e kakano ‘o e Laó ‘oku laú.

Ko ‘eku anga ‘eku fakakaukau ki he *interest* ‘a e fonuá ‘oku totonu pe ke ‘i ai ha’anau ma’u ko e hā ko ā e lao ‘oku fa’ú. He ‘oku, ko e Kupu 56 ‘oku ‘i ai e fakalea ko eni ke u ‘ohake pe. Pea ‘ilonga ha me’a ‘oku loto ki ai ‘a e Fale Aleá pea ka lau mo hiki nima tu’o 3 honau tokolahí ‘e toki ‘oatu leva ki he’ene ‘Afió ke fakamo’oni ki ai.

Ko ‘eku ongo’i ko hono lau pe fo’i *heading* ta’e lau e kakanó ‘oku ‘ikai ke ne fakakakato ‘e ia ia e faka’amu ‘a e Konisitūtoné pea ‘uhinga lelei pe Sea. ‘Oku, neongo ‘oku ngali fakalōloa ka ‘oku ou tui ko ‘etau ngāué ma’a e kakai ‘o e fonuá ke nau ongo na pe lao ‘oku tau fokotu’utu’ú.

Ko e motu’á ni ‘oku lahi pe ngaahi me’a ‘oku ou hanga pe ‘o tui honau sū na’á ku ‘ohovale pe au ‘oku ‘i ai e fo’i lao ia ‘oku pehē. ‘ikai ke ‘i ai haku taimi ia na’á ku fanongo ai ki he Falé ni ‘oku, fanongo pe ki hono *discuss* ka ko e fo’i ngaahi kupu’i laó ‘oku anga pe ‘eku ‘ohake he ‘oku ‘ikai ke u ongo’i ‘e au ‘oku tō ongo mālie kia au ke tau lau pe fo’i *heading* ta’e’omai e kakano’i laó. Mālō Sea.

Tukuhifo ki he Komiti Kakató Lao Fakaangaanga Fika 3A/2024

‘Eiki Sea: ‘Uluakí ko e lau ko ē hingoa nounou mo lōloa ko eni ‘a e kupú ‘o lau he Falé ni hono lau kakato ia e laó ‘oku hā ia he kupu Fika 129 ‘etau Tohi Tu’utu’uní. Kapau ‘oku ‘i ai ha’o liliu ‘a koe ia ki ai peá ke fokotu’u mai ke liliu ‘etau Tohi Tu’utu’uní, ‘a ia ko e kupu 129. Ka ko e me’a ki hono tukuhifo e lao ko eni ki he Komiti Kakató ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 7.

Pou pou. (Pou pou’i e fokotu’u ‘a Tongatapu 7). Tukuhifo leva ki he Komiti Kakató.

Taniela Fusimālohi: Sea, pou pou pe ki he ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko u, ‘oku mahu’inga e poini ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a Tongatapu 7 kapau ā ‘e toki lau ia ‘i he Komiti Kakató, he ‘oku mahu’inga pe ia ke fanongo e kakai ko e hā ko ā ‘a e ngaahi Fakatonutonu Fakaangaanga ko eni ‘oku faí ke nau ma’u ‘a e fo’i kakanó. Neongo ko e līpootí kuo lau ka ko e fo’i kakano’i laó ke ma’u pea kapau ‘e fai ia he Komiti Kakató ‘oku ou tui ...

Poupou ke vakai'i ke lau pē me'a mahu'inga 'o ha fo'i Lao 'i he Fale Alea

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni atu pe Sea he me'a mahu'inga ko ení. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tongá. 'Io poupou atu ki he me'á, mahino pe foki e me'a ko ē na'e fokotu'u 'e Tongatapu 7. ...

<006>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu'iha'angana: ... Ka ko u tui mahalo he ko e 'uhinga 'o e me'a ko ē 'a Tongatapu 7 ko e fu'u lau fakaikiiki pehe'i e lipooti ko eni 'a e Komiti Laó. Ko u tui 'oku fu'u angamaheni ko eni hono fa'a lau e lipooti 'a e komiti 'oku tonu ke to'oto'o pe ngaahi kongá ko ē na'e taumu'a ki he 'uhinga 'enau ngāue na'e fai ki he laó mo e ngaahi, Ko e lau mai ki he fakatonutonu fakakalama mo e ki'i me'a ko iá 'oku fu'u lōloa ia pea 'okú ne to'o 'e ia e taimi lahi pea ko e me'a ia 'oku poupou atu.

Ko e me'a ko eni he lau e laó 'oku tonu pe ke toki vakai'i he ko e mea'i foki 'e 'Eiki Sea ko e, na'e pehē Falé ni kimu'a na'e 'ikai ke u hū mai au kuo 'osi me'a ka na'á ku fanongo au na'e pehē mai mahalo he kamata mai toki liliu mai ki he founga ko ení he valungofulú. Mahalo 'oku mea'i 'e he Fakafofonga Tongatapu 5, tau kamata pe meí he patiseti ko ē Fale Aleá. Na'e lau ia 'o 'aho 1 kakato mahalo pe na'e lau ia a'u ki he ki'i vouti *sub-vote* e, 'oku 'i ai e ki'i he na'e lau pehe'i.

Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi lao ia, lōloa 'aupito, fetongi'aki ha kupu'i lao ha tefito'i lao 'o fakapekia ha lao, 'e peesi foki ia 'e fiha. Pea na'e fakapotopoto pe hono ki'i liliu mai ko eni ki hē. Ka 'oku tonu pe ke fai hano vakai'i pe ko e hā ha founga ke ma'u he 'oku tonu pe ke tau fai e feme'a'aki e Fale ní 'oku ma'u mai, muimui mai mo e kakaí. Ka 'oku tui foki 'oku tau ha'u foki 'a e fakalalakala fakatekinolosiá he taimi ní. 'A ia ko e ngaahi, ke fokotu'u pe ke vakai'i ko ē ke me'á hangē ko eni he 'oku 'i ai foki 'etau peesi ko ē 'a e Fale Aleá pea 'oku ...

Ko e 'uhingá ko e taimi pe ko ē kuo 'osi tēpile ai ha lao hono lau pehe'í pea tuku atu he'etau uepisaiti ko ē 'a e Fale Aleá ki he fa'ahinga ko ē 'oku nau me'a mai ko ē ki he me'á pea 'oku nau fie mahu'inga'ia he laó pea nau 'alu ki ai 'o muimui'i mai ke mahino ko e kupu 'oku tau talanoa ki ai 'oku nau 'ilo e 'uhinga e kupu ko iá mo e me'a ko ia ke vakai'i. Pea ko e me'a pe 'oku mahu'inga ke me'a pea mo fokotu'u atu hono fa'a lau fakaikiiki pehe'i e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha me'a. Toki tuku pe ia ki he Hou'eiki ke nau toki fakatokanga'i he taimi tipeití 'a e fanga ki'i liliu mo e me'a ko iá. Kae ki'i fakanounou'i ange e taimi ko ē 'oku lau ai e ngaahi lipooti 'a e komiti. Mālō Sea.

Tui ke lau kakato lipooti Komiti kae to'o pē me'a mahu'ingá 'o lau

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko 'eku fie tokoni pe 'aku ia ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpelé. 'Oku ou fakamālō au hono lau e lipooti Sea neongo 'oku tau, tufa mai ia ke tau lau. Ko e fanongo ko ē 'a e kakaí ki he me'a ko ē 'oku tau talanoa ki ai 'oku ou tui au 'oku mahu'inga. Ka ko u to'o pe 'e au 'ene pōini 'oku pehē kapau ko e fakatonutonu kalamá pea 'ave ā ia kimui ki he lipooti 'o lau pe ko e tånaki pe ko ha he koe'uhí ko e fanga ki'i me'a iiki ia.

Ka ko u tui pe au Sea ki he lau kakato e līpootí ‘i he ngaahi me’a tefito’i me’a mahu’inga. Ka ko u tui ko ha me’a ke mau sio ki ai ki he fōmeti e līpootí. Ke to’o mai e kakano ko ē talanoá ‘o fakamu’omu’a ka ‘oku ‘i ai e fanga ki’i me’a iiki hangē ko ē na’e toki ‘osi hono laú pea to’o mo ia kimui ko e tānaki pe ia ki he līpootí. Ka ‘i he taimi tatau ko u tui pe ‘oku toe ‘i ai pe pea mo e tōnounou ‘i he loto līpootí ke to’o mai e kakanó ke lau ‘i loto he līpootí ‘a e me’a ko ē na’e fai ko ē ki ai e talanoa.

Pea ko u tui ‘oku ‘i ai e taha e ngaahi līpooti heni ‘oku fakahoa e me’a motu’á mo e me’a fo’ou ‘i he līpooti ko eni ko ē ki he talatalaaki ko eni ko ē ngaahi faka’ilo hiá. Ka ko u tui au ia Sea ki he’etau ‘ata atu kitu’a ko e hā ko ā kakano e me’a ‘oku tau talanoa ki aí. Pea kapau leva ‘oku pehē tonu ke toe fakalelei’iangé ‘a e me’a ‘oku ‘omai ko ē ‘e he līpootí. Ka ko u tui ‘aupito pe au ia ki hono laú Sea. Ke fanongo mai e kakaí ki he me’a ko ē pe ko e kakano ko ē ‘o e me’á ke fakahū ki loto ki hē ke lau ‘e he līpootí fakataha mo e kakano’i lao ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e talanoá. Mālō Sea.

Fehu’ia pe na’e ‘ave Lao ki he kakai

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko koe ‘oku Sea he Komiti Laó, ko ‘eku fehu’i pe ‘aku ia pe na’e ‘ave ‘u lao ko ení ki he kakaí pe ‘ikai. Na’e fai ha’amou *public consultation*.

Taniela Fusimālohi: Sea, na’e tuku mai pe foki e lao ia ko ení na’e ‘ikai ke ‘i ai ha lau ia ‘a e Falé ke mau, ke hangē ko e ngaahi Lao ko ē ki he filí Fale Aleá ke mau ō mo ia ‘o fai ha *public consultation*. Ka na’e fakahū mai pe ia pea tuku mai ke mau fai ki ai ‘a e ngāue ko ení koe’uhí he na’e ‘osi fai e ngāue ko iá ‘e he Pule’angá ke fai ha’anau sio pea mo e ngaahi kupu ngāue mahu’ingá ki he ngaahi lao ko ení. ‘Eke pe ki he ‘Eiki Minisitā Laó pe ko e hā ‘a e ngāue he tafa’aki ko ē na’e faí. Ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni mai ‘a e Seá ia ke toe ‘alu ‘a e Komiti Lao mo e lao ia ko ení ke fai ha talano ki ai mo e kakaí. Ko e ngaahi lao pe ko ē fekau’aki mo e filí na’e tu’utu’uni ‘e he Seá ia ‘e he Fale Aleá ke mau lava atu mo ia ki he kakaí ‘o fai e *public consultation*. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e ko e kātaki pe he toe tu’o ua Sea. Ko ‘eku feinga pe ke ‘omai ‘eku poiní ke makatu’unga lelei. Koe’uhí ko e ta’au ‘o e taimí mo e tokolahiangē ‘o e Fale Aleá ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Paula Piveni Piukala: ... ko u tui ko e me’a ko ē na’e fakahoko mai he ‘e mahalo pe na’e mei ‘uhinga lelei pē kimu’a koe’uhi ko e taimi. Ka koe’uhi ko e hono ui ki he kakai ke fakapotopoto ‘enau fili, ‘oku ou tui Sea ‘oku mahu’inga ko e konga mahu’inga ia ‘o e ‘uhinga lelei. Ka ko e tokanga ko ē ‘a ‘aku ia neongo e tu’u ko ē Kupu 129, ko u tokanga au ki he fakalea ‘i he Konisitūtone ke lau e lao pea toki hiki nima tu’o 3 pea ko ‘ene tokolahi ko ia pea toki fakahoko ki he ‘Ene ‘Afio.

‘A ia ko ‘eku neongo pe ka ko u fokotu’u atu Sea kapau ‘oku fiema’u ke fakalelei’i, pe ko e hā kae fai hano ngāue ki ai hangē ko e me’a ‘a ‘Eua 11. Kapau ā ‘e to’o mai e ngaahi fo’i *amendment*, ngaahi kupu motu’a lau’i pea tau ‘omai ko e fakalelei’i e kehe pe ke tau ‘alu fakataha pea mo e mahino mo e maama ‘a e kakai. ko e anga ia ‘eku fakakaukau Sea. Faingata’a ‘aupito ke tau ui ki he kakai ‘e ui ‘e he ‘Ene ‘Afio ki he kakai ke fakapotopoto ‘enau filí kapau

‘oku ‘ikai ke tau fononga fakataha mo ‘enau maama ki he ngaahi me’a ‘oku tālanga’i mo fatu fatu mei he Fale ni mālō Sea.

Tevita Puloka: Sea, tapu pe pea mo e Sea ko e ‘a ia ko e fokotu’u ko eni ‘e hoko ia ko e ngāue ‘a e Komiti Lao ē. Hangē ko e tau pehē foki he ‘ikai ke he ko e hangehangē kiate au Sea ‘oku ‘uhinga ‘eni te tau hano fu’u lau kātoa. ‘E taha leva ia ‘o e fatongia ‘o e Komiti Lao ko hono toe fai ‘a e fa’ahinga fokotu’utu’u ko ena. Tau pehē ‘oku tēpile’i mai ko e Lao e motu’a pea lau ia pea lau mai ‘a e Lao fo’ou, ko ‘eku ‘uhinga ia kae ‘oua ‘e lau kakato foki kae to’o, to’oto’o mai pe ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku fe’unga tonu mo ‘uhinga tonu ai e ngaahi liliu.

Ko ‘eku anga pe ‘eku fehu’i ‘aku

Tui ke vakai’i ‘a e fōmeti hono fakahoko mai lipooti ki Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ko ē ki ai ‘anenai ko u tui ko e me’a fakangāue ke toe sio ange e Komiti Lao pea mo e, mo e Komiti kau ngāue pe ko eni he Komiti, ke fulihi ange e founga lipooti mai ke ha’u kimu’a ‘a e ngaahi me’a lalahi ‘a eni ko ē ‘e lau. Pea kau ai ‘a e ngaahi tefito’i kupu ko ē ‘oku uesia ‘e he ngaahi fakatonutonu mo e me’a ke lau fakataha pe ‘i he loto lipooti koe’uhi kae lava ma’u e mahino ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa. Ko u tui ko e fakaikiiki mo e fanga ki’i me’a ikiiki ‘oku tui fio mai ai e hui ia mo e kanomaté Sea.

Ka ‘oku totonu ke ko u tui pe ko ha ngāue ‘a e Komiti ‘a e va’a ko eni ‘a e Fale Alea ‘a e ‘ofisi ki he Komiti, ke toe fulihi ange ha fotunga ‘o e ‘omai lipooti ko eni ko u tui ko e me’a pe eni ia mei he kuo hili. Ke to’oto’o konga lalahi mai pea mono mai ki loto ‘i he loto lipooti ‘a e ngaahi tefito’i me’a ko ē ‘oku liliu ‘e he Lao pe ko e fakatonutonu pe ko ha Lao fo’ou ke lau fakataha mai he loto lipooti. Ko ‘ene a’u pe ko ‘e ki mui ‘oku ma’u ‘e he tokolahi e mahino, pe ‘oku tau ma’u kātoa ‘ikai ngata pe ‘i Fale ni ka ‘oku toe ma’u ‘e he kakai pea mo e mahino pea toki fai ai ‘etau tālanga.

Ka ko u tui ko ha ki’i tōnounou fakangāue pe ia pea ko u tui ko ha me’a ke fakatonutonu ‘i he ngaahi lipooti ko eni ‘e hoko mai ‘a hono ‘omai mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Tui kapau ‘oku fiema’u ke fakatonutonu ‘a e Lao pea toki liliu ‘a e Kupu 129

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu mo e Hou’eiki e Fale kātaki pe toe tu’u tu’o ua maumau’i e ho’o Tu’utu’uni ho’o Fale. ‘Eiki Sea, ko u tui ko e mo’oni pe me’a ko ē ‘a e Feitu’u na fekau’aki mo e Kupu 129, fiema’u ia ke kapau ‘oku fiema’u ‘e he Fale ke fakatonutonu pea tau toki liliu ki ai ‘a e ‘etau Tu’utu’uni ka ko e lolotonga ni ko eni kuo ‘osi talamai pe ‘e he Kupu 129 e Tu’utu’uni. Kuo pau ke lau ‘e he Kalake e hingoa lōloa, talateu mo e hingoa nounou ‘o e Lao Fakaangaangá pea ‘e lau leva ia kuo lau kakato.

‘A ia kuo pau ke tau ‘uluaki kamata he sitepu ‘uluaki kapau ‘oku fiema’u ke fakatonutonu. Ko e taha ‘Eiki Sea ko e Lipooti ko ē fika 5 mo e 6 ‘oku fakahā pe ai na’e ‘osi fai e fatongia ko ia ko ē e *consultation*. Pea ko e ngaahi fakatonutonu ko ia ‘i he 7 ‘oku fenāpasi pe ia ki he ongo

Lao ko ē na'e kamata'aki he Lipooti fika 5 mo e 6 'a ia 'oku kakato pe e fatongia ko ia Sea mālo 'aupito.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pe mu'a ki'i momeniti. Sea tapu mo e Feitu'u na, Sea ko e fehu'i mahu'inga foki ena na'a ke fakahoko mai ki he Sea ko ē Komiti Lao pe na'e fai ha *public consultation* Sea. Ha ...

<007>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... na'e 'ikai ke ne fakapapau'i pe na'e fai ha *public consultation*. Sea 'i he lipooti pe ko eni 'oku nau 'omai, na'e fai 'a e *public consultation* Sea. Sea ko 'eku faka'uhinga 'a e motu'a ni ki he *public consultation*, na'e 'ave 'a e Tefito'i Laó mo e Ngaahi Fulihi ki he kakai pea nau tali. Sea kapau na'e 'osi 'ave 'a e me'a ko eni ki he kakai, 'osi ai e mahino lahi 'iate kinautolu he te ke ngaahi tefito'i Lao ko eni.

He ko e fehu'i ko eni ko ē ke tau fehu'i, na'e 'ave ki he kakai 'o nau mahino'i pe na'e 'ave pe ia koe'uhi ko e founa ngāue ke fakahoko 'aki e *public consultation* ko eni Sea. Sea 'oku mahu'inga 'aupito e me'a ko eni he na'e 'ikai ke tali 'i he Sea ko eni ko ē 'o e Komiti Lao ke mahino na'e 'i fē me'a ko eni. He na'e ma'u 'a e motu'a ni na'e fai 'a e o holo, ko fē lipooti ki he me'a ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea, koe'uhi 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'o e me'á ko e tu'u ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ki he talanoa mo e kakai 'oku kehe ia mei he ngāue ko ē 'a e Pule'anga ke 'ave e Lao ki he ngaahi kupu ngāue mahu'inga ke nau fai mai ha nau lau. Ko e 'ave ko ē ki he kakai 'e Tu'utu'uni 'e ho Fale ke 'ave. 'E tuku mai ki he Komiti ke mau o mo ia

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke ko e 'uhinga ia ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai Minisitā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea. 'E lava mu'a ki he Sea ko eni 'o e Komiti Laó ke ne fakamahino'i mai e kehekehe 'enau *public consultation* pea mo e me'a ko eni 'oku me'a atu ki ai.

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e *consultation* ko ē mo e kakai 'e 'ai ia 'e fai ia 'e he Komiti, 'e 'alu atu leva e Komiti 'o fai 'a ē na'a mau toki o ko ē 'o fai he Lao Fili. Ko e *consultation* ko ē 'oku fai he Pule'anga 'oku 'osi fakahā mai he Lipooti na'a nau 'ave ki he Sosaieti Lao, na'a nau 'ave ki he kau Fakamaau mo e ngaahi kupu pehē ko e *consultation* ia 'a e Pule'anga. Ko e *public consultation* ia 'e Tu'utu'uni mai ia 'e he Fale 'e Sea, ke lava atu e Komiti 'o fai, 'a ia ko e kehekehe ia 'a e ongo me'a.

Na'e 'ikai ha Tu'utu'uni pehē ki he Lao ko eni ke mau o mo ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e me'a ko eni 'a e ma'u 'a e motu'a ni ia na'e fai 'a e 'a'ahi holo 'a e Komiti ko eni pea ko u fiefia au ia ai hono 'ave ki he kakaí. Sai, kapau 'oku 'osi a'u ki he kakai ko e hā 'oku tau toe lau ai e me'a ko eni

ke mahino ki he kakai. He na'e fai e ngaahi *consultation* ko eni he ngaahi kolo pea ko u ma'u na'e a'u ki motu 'a e *consultation* ko eni, Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i fakatonutonu atu e Minisitā ko u 'ilo 'oku ma'u hala. Na'e ai e *public consultation* ia he ma'u 'a e motu'a ni na'e o ki ai 'a e Komiti Laó. Ka 'oku 'ikai ko e fo'i Lao ia ko eni 'oku tau talanoa ai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea

Paula Piveni Piukala: Ke ne hanga fakatokanga'i e kehekehe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko u fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga mou o mai 'o fakamatala'i mai e me'a ko ia ke mau, mou me'a mai 'aki 'a e me'a na'e fai 'ai e 'alu. He koe'uhi ko e *confuse* ko eni he taimi ni ia na'e fai e *public consultation* ka ko e hā ko ā e me'a na'e fai ki ai 'a e *public consultation*.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ke ko u tui pe ko e Minisitā pe 'oku *confuse* 'oku 'ikai ke u *confuse* au ia he ko e Tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ka au ke u 'alu mo e Lao 'o fai 'a e talanoa ko e Lao Filí ia. Na'e te'eki ai ke Tu'utu'uni mai e Feitu'u na ia ke u 'alu mo e Lao ko eni ki he kakai. Ko e Pule'anga ia 'i he 'enau founa fa'u Lao, na'a nau o nautolu mo ia ki he ngaahi kupu mahu'inga, 'a ia 'oku 'ikai ke u *confuse* au. Ko u tui pe mahalo ko e Minisitā 'oku *confuse*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea. Kapau leva na'e fai 'a e *public consultation*, ko fē me'a ko ia, ko e hā ko ā 'enau me'a na'e o tala ki he kakai.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e Lao ko ē na'e me'a mai e Feitu'u na ke u lele mo ia ki he kakaí ko e Ngaahi Lao 'a e Pule'anga ki he Fili Fale Alea. Na'e 'osi fai 'e he Pule'anga 'enau o holo 'anautolu 'ave ki he ngaahi kupu fekau'aki 'i he loto Pule'anga mo e ngaahi kupu 'oku nau fengāue'aki. Ko e Tu'utu'uni 'a e Feitu'u na mo ho'o Fale, talamai ka au, 'alu ki he kakai. Ko e 'alu ki he kakaí mo e 'alu ki he ngaahi kupu mahu'inga ko e me'a kehekehe ia 'e 2, ko e 'alu ki he kakai ko e *public consultation*. Na'e 'ikai ke Tu'utu'uni mai e Feitu'u na ia

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea

Taniela Fusimālohi: Ke u 'alu au ia mo e Lao ko eni ki he ngaahi kakai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ko 'eku ma'u ko ē 'a e motu'a ni ko e Lao ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki ho'o Fale, na'e fai ai 'a e pōtalanoa ko eni ko u lave ki ai Sea. Pea kapau leva na'e fai ha me'a pehē ko e fē me'a ko ia.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko u tui au ia 'oku tau vilovilo atu tautolu 'i he fo'i siakale.

'Eiki Sea: 'Eua 11, mama'o e feme'a'aki mei he isiu ko ē na'e 'ohake 'e Tongatapu 7 pea 'oku mahino e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko eni 'a e founa hono lau 'a e Lao fakatatau pe ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni Kupu 129 kapau 'oku mou fie liliu ia mou toki fakahū mai 'amui ke tau fetongi e founa ngāue e Fale.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

Tui Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai lau ‘a e Lao hangē ko e fokotu’u mai ‘i he Kupu 129

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole atu ke ‘ohake mu’a e Kupu 56 Sea. Kia au ko e ka fepaki leva ha Tohi Tu’utu’uni mo ha Lao mo e Konisitūtone ‘e pule e Konisitūtoné Sea. Ko ‘eku, ko ‘eku tokanga pe ‘aku ke fakatokanga’i pe fo’i isiū ko ia, he na’e toe *reiterate* mai pe foki he ‘e Minisitā Lao ‘a e Kupu 129. Ka ko e fakalea ko ē Kupu 129 ‘oku ‘ikai ke ne ‘omai ‘e ia e kakano ‘a e mafai ‘a e Fale ni ‘oku ‘omai ‘e he Kupu 56.

Ko e Kupu 56 ‘oku pehē hono fakalea Sea, ko e ‘uhinga ke u laulau lelei atu pe he ‘oku, he ‘oku ‘uhinga ia ka au ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Paula Piveni Piukala: ... ko e ‘uhingá ke u laulau lelei atu pē he ‘oku, he ‘oku ‘uhinga ia kia au ‘oku ‘ikai ke, **‘oku ‘i he Tu’í mo e Fale Aleá ke fokotu’u ‘a e ngaahi laó.** Pea ‘e nofo fakataha ‘a e Hou’eiki Nōpelé mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘i he Fale pē ‘e taha. Pea ‘ilonga ha me’a ‘oku loto ki ai ‘a e Fale Aleá pea ka lau, pea ka lau mo hikinima tu’o tolu.

Ko ‘eku ongo’i ko ē ko ē ‘a e tu’u ‘a e kupu 129 ‘oku ‘ikai lau ‘a e lao ia ko eni ‘oku fokotu’u maí, ko e tefito’i hingoa pe ia.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: *Content.*

‘Eiki Sea: Ko e ...

Paula Piveni Piukala: ‘I he fakapālangí ‘oku ‘uhinga ia, ‘oku fakalea he fakapālangí ia ko e *Bills*. Ko e *Bills* ‘oku ‘ikai ko e ...

‘Eiki Sea: Kupu 62 ‘oku ne fakamafai’i e Falé ke tau fa’u e founa hono fakahoko e ngāue ‘a e Falé. ‘A ia ka tui e Falé ki hono lau ‘a e hingoa lōloa, talateú mo e kupu nounouú, ko hono lau kakatō ia, ko ‘ene ‘osí ia. Fakaivia’i kitautolu he Konisitūtoné he kupu 62 ki he founa hono lau ‘o fakataua ki he kupu nimangofulu ko, 56 ko ena ‘oku ke me’a ki aí.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ka neongo ‘a e mafai ‘oku ‘omai he kupu 62 ki he Falé ni, kuo pau ke fakatau’olunga e Tohi Tu’utu’uni ki he ngaahi *requirement* ‘oku ‘omai ‘e he Konisitūtoné *regardless* ‘a e mafai ko ē ‘oku ‘omai ko ē. He ‘ikai ke fa’iteliha pē ‘a e fu’u Tohi Tu’utu’uni ia ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga kapau na’e me’a mai he Konisitūtoné ke lau kakato, te u tui ki he me’a ‘oku ke me’a mai ki aí ka ‘oku ‘asi pe ia ai, lau. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke talamai ia ...

Paula Piveni Piukala: ‘UHINGA lelei eni ia Sea.

‘Eiki Sea: Pe ko fē kongá ‘a e laó te tau laú ka ‘oku ‘osi tu’utu’uni he Falé ‘i he founa ngāue e Falé ko hono lau kakatō kapau te tau lau fakataua ki he’etau Tohi Tu’utu’uni. Ko e founá

‘oku ‘osi hulu’i mai hetau Tohi Tu’utu’uní, fakaivia’i he Konisitūtoné ‘o fakatatau ki he fiema’u he Konisitūtoné ke ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fokotu’u atu Sea ‘oku ta’efaka-Konisitūtone ‘a e Tohi Tu’utu’uní kupu 129. ‘Oku ‘ikai ke ne ‘omai ‘a e ‘uhinga lelei ‘o hano lau ‘o ha *Bills* ‘i he Falé.

'Eiki Sea: ‘Ikai ko e feitu’u eni ia ke fai ai e fakatonutonu ko ení, ‘oku ou ‘osi tu’utu’uni au ki ai. Pea na’e ‘osi tali ia ‘oku lahi e lao kuo lau he Falé ni fakatatau ki he founga ko eni ‘oku ou lau atú.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘o kapau he ‘ikai ke tataki ‘aki ‘etau faitu’utu’uní e me’a ‘oku ‘uhinga lelei, he ‘ikai ke tau toe lava tautolu ‘o fakalaka. *To continuously improved* ‘etau founga ngāué ‘oku pau ke tau ...

'Eiki Sea: Fakafofonga!

Paula Piveni Piukala: Tataki ‘aki ‘a e ...

'Eiki Sea: ‘Oku ou ‘osi ‘oatu e founga ke fakahū mai ‘aki ho fakakaukaú. ‘Omai ha liliu ki he Tohi Tu’utu’uní fekau’aki pea mo e kupu 129.

Paula Piveni Piukala: Ko eni ko u ‘oatú. Fokotu’u atu, liliu e Tohi Tu’utu’uní ke lau. ‘Osi ‘asi ia he minití.

'Eiki Sea: Me’a mai he ‘oku ‘i ai e fakalea. Ko fē kupu he Tohi Tu’utu’uní ‘oku liliú? ‘Uluakí ko e liliu ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uní ‘oku ke fokotu’u ngutu mai pē heni, ‘oku ‘ave ki he Komiti *Privilege*. Fou hetau foungá Fakafofonga. ‘Oku ou ‘osi ‘oatu e faingamālie, ‘omai he founga totonu.

Tau hoko atu Hou’eiki ki he ‘etau ‘aseníá. Fika 7 ko e Lipooti aofangatuku Ngaahi Me’afua kuo Fokotu’u Mai Ma’a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati ‘e he Kautaha Ngaahi Fale Alea ‘o e Ngaahi Fonua Kominiuelí. Kole atu ki he kalaké ke lau mai.

Lipooti Ngaahi Me’afua kuo Fokotu’u Mai Ma’a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati mei he Kautaha Ngaahi Fale Alea Ngaahi Fonua Kominiuelí

Kalake Tēpile: Peesi tolú. Fakama’opo’opo.

“Ko e taumu’a ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ke a’usia ‘a e tu’unga – ko hono matu’uekina ‘a e ngaahi faingata’á pea fakakau mai ‘a e taha kotoa”.

Ko e taumu’a ngāue fisifisimu’a ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ke ngāue ‘o fakatatau ki he ‘ene taumu’a ngāué - ke matu’uekina ‘a e ngaahi faingata’á pea fakakau mai ‘a e taha kotoa. Ko e moto fisifisimu’a ia ‘o ‘enau fakahoko fatongia pea ‘oku totonu ke laukau ‘a e Tongá ‘i he fakahoko fatongia ‘a e Fale Aleá pehē ki he ngaahi founga ‘oku fakahoko’aki hono ngaahi fatongia faka-Fale Aleá.

Ko hono fakakātoá, ‘oku a’usia ‘e he Fale Alea ‘o Tongá ‘a e kongā lahi ‘o e Ngaahi Me’afua kuo fokotu’u mai ‘e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea ‘o e Ngaahi Fonua Kominiuelí pea

‘oku totonu ke fakamālō’ia’i ‘a e ngaahi lakanga fakataki (‘i he tafa’aki fakapolitikalé kae pehē ki he tafa’aki fakaēkaungāué) ‘oku ne fakahoko hono tākiekina ‘a e Fale Aleá ‘i he ngaahi ngāue lavame’a ‘o malava ai ke a’usia ‘a e ngaahi tu’unga ko ‘ení.

‘Oku lelei ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea ‘i he ngaahi tafa’aki lahi pea ‘i ai mo ‘ene Tohi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Aleá, ‘a ia ‘oku muimui pau ki ai ‘a e ngaahi tapa kehekehe ‘o e ngāue’angá. ‘Oku ‘i ai foki mo e kau ngāue fakapalofesinale mo falala’anga ‘a e Fale Aleá ‘a ia ‘oku tataki ‘e he Kalake Pule ‘a e Fale Aleá pea ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaahi ngāue lelei pea ke fakapapau’i ‘oku ...

<001>

Taimi: 1445-1450

Kalake Tēpile: ... malava ‘a e Fale Alea ‘o fakakakato ‘a e ngaahi tefito’i fatongia lahi ‘o e Fale Aleá.

Neongo ne toki fokotu’u pē ‘a e ngaahi fa’unga fakapolitikale lolotongá hili ‘a e Fakalelei faka-Konisitūtone ‘o e 2010, ko e ngaahi fakalalakaka fakatemokalati kuo a’usia ‘e he Fale Alea ‘o Tongá ‘oku totonu ke fakamālō’ia. Ko e tefito’i liliu na’e fakahoko ki he Konisitūtoné ko hono momoi ‘e he ‘Ene ‘Afio ko e Tu’i ‘a hono mafai ki hono fili mo fakanofa ‘o e Pule’angá, ki he Fale Aleá. Ko e founa lolotonga ‘oku fakanofa, founa lolotongá ‘oku fakanofa ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘a e Palēmiá ‘i ha fokotu’u ‘e he Fale Aleá, pea fili leva ‘e he Palēmiá ‘ene Hou’eiki Minisitā pea ke toki fakanofa kinautolu ‘e he ‘Ene ‘Afio.

‘Oku muimui ‘a Tonga ki he founa pule ‘oku katoi ai ‘a e Pule’anga Faka-Tu’i Faka-Konisitūtoné mo e Fale Alea Faka-Temokalati. Ko e founa fili ‘o e Hou’eiki Mēmipá ki he Fale Alea ‘oku tau’atāina pea taau, pea ‘oku hā mai ‘a e ola lelei mei he ngaahi fakahoko fatongia ‘a e Fale Aleá ‘i he founa ‘oku fokotu’utu’u ‘aki ‘ene ngaahi ‘asenitá, fakahoko’aki ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá, kae ‘uma’ā hono leva’i ‘a e ngaahi polokalama ako faka-Fale Alea ki he ngaahi tukui kolo mo e ngaahi ako mo e vā fengāue’aki mo e ngaahi kupu ngāue fekau’aki ki tu’á (hangē ko e ‘Ateni Senialé, ‘Atita Senialé mo e ngaahi fakafofonga fekau’aki ‘a e Pule’angá).

Ko kinautolu ‘oku nau poupou mo fengāue’aki mo e Fale Aleá ‘oku nau ngāue faka’utumauku ke fakapapau’i ‘oku hokohoko atu ‘a e ngaahi ngāue lelei ‘oku fakahoko ‘e he Fale Aleá pea ko e ngaahi ngāue lelei ko ‘ení ‘oku fakamamafa’i atu ia ‘i he Lipooti ko ‘ení.

‘Oku fakatokanga’i ko e lahi taha ‘o e ngaahi fakalalakaka ko ‘eni na’e kamata ia hili ‘a e monuka ‘a e fuofua Fale Fakataha’anga ‘a e Fale Aleá mei he Saikolone Fakatalopiki ko *Gita* ‘i he ta’u 2018, pea na’e makatu’unga mei heni hono ngāue’aki ‘o e fale fakataha’anga Fale Alea fakataimi neongo ‘oku ‘ikai ko e ngaahi tu’unga lelei taha ‘eni ke ngāue mei ai ha Fale Alea ‘oku fakahoko fatongia kakato.

‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ke hiki ‘a e Fale Aleá ki ha Fale Alea fo’ou ‘i ha ngaahi ta’u mei heni, pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘e hoko ‘eni ko ha faingamālie ki he Fale Aleá ke fakalelei’i ‘ene ngaahi founa fakahoko fatongiá pea ke fakahoko ha ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi founa ‘ene fakahoko fatongiá ‘i he ngaahi tafa’aki ‘oku te’eki ke a’usia ‘o fakatatau ki he Ngaahi Me’afua Kuo Fokotu’u mai ‘e he *CPA*.

‘Oku kau ki heni, kae ‘ikai fakangatangata ki he, fakalelei’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fale ‘o e Fale Aleá, monomono ‘a e Tohi Tu’utu’uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Aleá, fakalahi ‘a e ngaahi faingamālie fakalalakaka fakapalofesinalé, fakamālohia ‘a e ngaahi fakahoko fatongia ‘a e ngaahi komiti, fakamālohia ‘a e sino tau’atāina ki he Ma’u Mafai Vahenga, fokotu’u ha tu’utu’uni faka’ulungaanga ma’a e Hou’eiki Mēmipá, kae pehē ki ha fokotu’u ha founa fakahā ‘o e ngaahi kaungá. Fokotu’u ha Ma’u Mafai ke tokangaekina ‘a e ngaahi totonu ‘a e tangata mo hono fakafepaki’i ‘o e ta’efaitotonú, fokotu’u ha ngaahi me’afua ki hono vakavakai’i ‘a e ngaahi fatongia faka-Fale Alea pehē ki hono fakalelei’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e uepisaiti ke fakapapau’i ‘oku malava ke tuku atu ha ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá ki he kakai ‘i Tonga ‘oku nau fili ‘a e kau Fakafofongá.

Kae kehe ko e mafatukituki ‘o e ngaahi fatongiá ‘oku ‘ikai fua tokotaha pē ia ‘e he Fale Aleá ‘ata’atā pe. ‘Oku totonu ke ngāue ‘a e Pule’anga Tongá ke fakalahi ‘a e ngaahi faingamālie ke fakatokolahi ‘a e ni’ihi ‘o e hou’eiki fafine ‘oku nau ma’u ‘a e ngaahi lakanga faka-Minisitā ‘i he Kapineti, pea ‘oku tapou mālohi atu heni ki he Fale Aleá ke tapui ‘a e hoko ‘a e Hou’eiki Minisitā ko e mēmipa ‘i he’ene Ngaahi Komiti pea ‘i he taimi tatau ke fakapalanisi ‘a e fiema’u ke fakahoko taimi lelei ‘a e ngāue ‘a e Falé ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ngāue fakatemokalati ‘a ia ko e fakapaasi ‘a e ngaahi laó pea ke ‘i ai mo ha taimi fe’unga ki hono fakakaukau’i mo sivilisivi’i ‘a e Lao Fakaangaanga ko iá.

Ko hono fakakātoá, hili ‘a e Fakalelei faka-Konisitūtone ‘i he 2010, pea mo e Saikolone Fakatalopiki ko *Gita* ‘i he 2018 ...

<001>

Taimi: 1450-1500

Kalake Tēpile: ‘oku totonu ke fakahikihiki’i’aki ‘a e Fale Alea ki he’ene ngaahi ngāue lavame’a ‘o malava ai ke a’usia ‘a e kongā lahi ‘o e ngaahi me’afua ‘e fokotu’u mai he *CPA* pea hā mai ‘oku hokohoko atu pe ‘a e fakalalakaka kimu’a ‘a e ngaahi fua fatongia ‘a e Fale Alea. Neongo ‘oku ‘i ai pe ‘a e tafa’aki ‘oku fiema’u ke fakalelei’i pea ‘oku hā atu ia ‘i he lipooti ni ‘oku mau faka’amu ko e ngaahi fokotu’u ‘oku ‘oatu heni ‘e tokoni ki he langa hake ‘o ha Fale Alea ‘oku hōhōa tatau ange mo ‘ene taumu’a ke matu’uekina ‘a e ngaahi faingata’a pea fakakau mai kotoa ‘o ‘ikai tuenoa ha taha ‘i Tonga, hoko atu.

Puipuitu’a

Ko e Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea ‘a e Ngaahi Fonua Kominiueli ko e sino ngāue fakavaha’apule’anga. ‘A ia ‘oku mēmipa ai ‘a e ngaahi Fale Alea ‘e 180 pea ‘oku nau ngāue fakataha ke fakaloloto ‘a e ngaahi tukupā ‘a e Kominiueli kihe tu’unga ma’olunga taha ‘a e founa pule fakatemokālati. Na’e fokotu’u ‘a e kautaha ni ‘i he ta’u 1911 pea fakatahataha’i mai ‘e he *CPA* ‘a e Hou’eki Fakafofonga Fale Alea mo e kau ngāue faka-Fale Alea ke nau fokotu’u mai ‘a e ngaahi me’afua ‘o e pule lelei pea ke fakahoko ‘a e ngaahi tefito’i taumu’a ngāue mahu’inga ‘a e Kominiueli. ‘Oku faka’atā mai heni ha ngaahi faingamālie ma’a e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea pehē ki he kau ngāue faka-Fale Alea ke nau ngāue fakataha fekau’aki mo e ngaahi kaveinga mahu’inga ni pea ke fevahevahe’aki ‘a e founa ngāue lelei.

‘I he 2018 na’e fakahoko ai ‘e he *CPA* ha talatalanoa mo ha ngāue ki hono toe vakai’i ‘a e founa ngāue ‘o makatu’unga ai hono fakafo’ou ‘a e ngaahi me’afua kuo fokotu’u mai ma’a e

ngaahi Fale Alea fakatemokalati. ‘Oku fokotu’u mai ‘e he ngaahi me’afua ‘a e tu’unga ma’ulalo taha mo e ngaahi fakahinohino ki he founa ‘oku totonu ke fakahoko’aki ‘e he Fale Alea ‘a hono fatongia. ‘Oku mahu’inga ‘eni ki hono fakalalakaka’i ‘a e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi Fale Alea ‘e 180 ‘oku nau mēmipa ‘i he CPA pea pehē ki he’ene tokoni ki hono fakahoko ‘a e ngaahi taumu’a fakalalakaka tu’uloa.

‘I Nōvema 2023 na’e hoko ai ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ko e Fale Alea hono 24 ke ngāue’aki ‘a e founa ngāue ko eni ki hono vakai’i ‘enau fuafatongia ‘o fakatatau ki he ngaahi me’afua. Na’e tali ‘e he ‘Eiki Sea Lord Fakafanua ke fakahoko ‘a e vakai’i ko eni pea na’e tokoni mo fokotu’utu’u ‘eni ‘e he kau ngāue ‘a e Fale Alea. Na’e fili ai mei he ‘ulu’i ‘ofisi ki he ngaahi ngāue fakavaha’apule’anga ‘a e CPA ‘a *Frazer McIntosh* (pule ki he polokalama ngāue ‘a e CPA ki he pule lelei) mo (*Tom Duncan* Kalake ‘a e Fale Alea ‘o Kenipela, ‘Aositelēlia) ke fakahoko ‘a e ngāue vakai’i ko eni mei he ‘aho 13 ki he 17 ‘o Novema 2023. Na’e fakahoko ‘a e ngāue ni ko e konga ‘a e polokalama ngāue ‘a e CPA ki he pule lelei. ‘A ia ko e polokalama ‘oku fakavia fakapa’anga he ‘Ofisi ‘o Pilitānia ki he ngaahi ngāue ki Muli mo e ‘Ofisi ‘o e Kominiueli mo e Langa Fakalalakaka.

Lolotonga ‘a e ‘i Nuku’alofa ‘a *Frazer* mo Tom na’a na fakataha ai mo e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea Lord Fakafanua mo e Hou’eiki Mēmipa kehe mei he Fale Alea ‘o Tonga. Na’a na toe fakataha foki mo e Kalake Pule ‘a e Fale Alea *Gloria Pole*’o mo e kau ngāue faka-Fale Alea lakanga ma’olunga. Na’a na toe fakataha foki mo e kupu ngāue fekau’aki kitu’a kau ki ai ‘a e ‘Atita Seniale, ‘Ateni Seniale, Komisiona ki he Fili, Komisiona Ngāue Fakapule’anga, Fakafofonga ‘o e Sōsaieti Sivile, kae pehē ki he Fakafofonga ‘o e ngaahi Kautaha Tufaki Ongoongo.

Na’e fakahoko ‘a e ngaahi fakataha ko eni fakataha mo hono vakai’i ‘a e ngaahi tohi ngāue tefito ‘o kau ai ‘a e Lao ki he Konisitūtone ‘o Tonga, ngaahi tu’utu’uni tu’uma’u mo e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Alea mo e ngaahi naunau ngāue faka-Fale Alea fekau’aki kehe. Ko e lipooti ‘oku hā atu ‘i lalo. Ko e fakamā’opo’opo ia ‘o e ngaahi ola hono vakai’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

Fakamālō

Na’e fili ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ke ne vakai’i pe ‘e ia ‘enau fakahoko fatongia ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi me’afua kuo fokotu’u mai ‘e he CPA. ‘Oku fakamālō’ia heni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga Lord Fakafanua mo e Kalake Pule ‘a e Fale Alea *Gloria Pole*’o ki hena loto lelei mo vekeveke ke fakahoko ‘a e ngāue mahu’inga ni. Ko ‘ena tali ke fakahoko ‘a e ngāue ni ‘oku mahino ai ‘ena poupu ki he ngāue ‘oku fakahoko ‘e he CPA ki hono vakai’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea pea na’e hā mahino heni ‘i he taimi na’e ‘i Nuku’alofa ai ‘a *Frazer* mo Tom ‘a e vekeveke ‘a e Fale Alea ke fakahoko ‘a e ngāue ni pea ‘oku fai ai hono fakamālō’ia. ‘Oku toe loto foki ‘a e CPA ke fakamālō ki he ngaahi kupu ngāue fekau’aki kotoa pe na’a nau kau mai ki he ngāue ni. Pea ‘oku ‘oatu heni ‘a e fakamālō makehe kia *Linda* Filiai ‘Ofisa Ako ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki hono tokanga’i mo fokotu’utu’u ‘a e ngaahi fakataha pehē ki hono talitali lelei ‘a *Frazer* mo Tom lolotonga ‘ena ‘i Nuku’alofa. ‘Oku hoko ‘a *Linda* pehē ki he kau ngāue ‘i he ‘ofisi ko e koloa ki he Fale Alea ‘i he’enau ngaahi ngāue ki hono fakatupulaki mo paotoloaki ‘a e fakalalakaka ‘a e Fale Alea fakatemokālali ma’a e kakai Tonga.

Poupu mo hono muimui’i

Hili hono pulusi mo hono fakakaukau’i ‘a e ola ‘o e lipooti ko eni pea pehē ki hono fakapapai’i

‘oku ‘i loto pe ‘i he fakangatangata ‘o e ngaahi ivi fakapa’anga. ‘Oku tukupā ai ‘a e CPA ke poupou ki he Fale Alea ‘o Tonga ke fakamālohia ‘enau ngaahi ngāue fakatemokālali. ‘Oku tu’u mateuteu ai ‘a e CPA ke nau fengāue’aki mo e Fale Alea ‘i hono teke ‘a e ngaahi fokotu’u ni ‘i he ngaahi tafa’aki ‘oku fiema’u ai pea taau ‘o fakafou ‘i he polokalama tokoni fakatekinikale. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki mo hono fakamālohia ‘a e fua fatongia ‘a e ngaahi Fale Alea.

Tu’unga Fakapolitikale, Faka’ekonōmika mo e Fakasōsiale

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ta’ofi ai ka tau mālōlō Hou’eiki tau toki foki mai ‘o hoko atu.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<003>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke hoko atu hono lau ko ia ‘etau lipooti.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu he peesi ono. Tu’unga fakapolitikale, faka’ekonōmika mo e fakasōsiale.

Ko Tonga ‘oku tu’u ia ‘i he faka-Tonga Hihifo ‘o e ‘Oseni Pasifiki pea ko e tokolahi ‘o e kakai Tonga ‘oku nau nofo ‘i ai ‘oku fakafuofua ki he toko 108000. ‘Oku fakafuofua ‘oku kau atu ki ai ‘a e tukuimotu ‘e 170 ko e vahe fā ‘e taha ‘oku nofo’i. Pea ‘oku vahevahe ia ki he ngaahi vahefonua lalahi ‘e nima. Tongatapu ‘i he tafa’aki faka-Tonga, Ha’apai ‘i lotomālie, Vava’u ‘i he tafa’aki faka-Tokelau pea pehē ki ‘Eua mo e Ongo Niua. Ko Nuku’alofa ‘a ia ‘oku ‘i Tongatapu. Pea ko e kolomu’a ia ko e kolo lahi taha ia mo tokolahi taha hono nofo’i. ‘Oku ‘ātakai’i ‘a Tonga mei he tafa’aki faka-Hihifo ‘a Fisi, Niue mei he tafa’aki faka-Hahake pea ko Ha’amoā mei he tafa’aki faka-Tokelau. Ko e fonua ofi taha mai mei he tafa’aki faka-Tonga ko Nu’usila fakafuofua ki he mama’o ko e maile ‘e 1500.

Ko e tokolahi taha ‘o e kakai ‘oku nau nofo ‘i Tonga ko e tupu’i Polinisia pea ko e lotú ko e taha ia ‘a e koloa mahu’inga ‘i he nofo faka-Tonga. Pea ko e tokolahi taha ‘o e ngaahi fāmili ‘oku kau ki he ngaahi lotu fakakalisitiane.

Ko e lea faka-Tonga ‘a e lea ‘oku ngāue’aki pea ‘i he taimi tatau ‘oku toe ako’i pē mo e lea fakapilitānia ‘i he ngaahi ako’anga pea ‘oku tokolahi ‘aupito ‘a e kakai ‘oku nau lea mo e ngāue’aki ‘a e lea fakapilitānia. ‘Oku fakafuofua ki he pēseti ‘e 75 ‘o e tokolahi ‘o e kakai ‘i Tonga ‘oku nau nofo ‘i he ngaahi feitu’u ki ‘uta. Pea ko ia ai ‘oku kau ‘a e ngoue ‘i he kongā mahu’inga ‘i he tu’unga faka’ekonōmika ‘a e fonua. ‘Oku kau ‘a e hina, niu, siaine, vanila ‘i hono tō ‘o fakataumu’a ki hono fakatau atu pea ‘i he taimi tatau ‘oku hoko ‘a hono tō e ‘akau papa pehē ki hono ngaohi ‘o e papa, fanga monumanu mo e toutai ‘i he ngaahi ngāue ‘oku tokoni ki he tu’unga faka’ekonōmika e fonua.

Ko e Konisitūtone ‘o Tonga na’e foaki ia ‘i he 1875 ‘e King Siaosi Tupou I. Pea mei he ta’u 1900 ki he 1970 na’e hoko ‘a Tonga ko e fonua na’e malu’i ‘e Pilitānia ‘o fakamalumu ‘i he

Talite Fakakaume'a 'a e Ongō Fonua. 'I he ta'u 1970 na'e malava ai 'a Tonga ke ne tokangaekina fakalukufua 'ene ngaahi ngāue fakalotofonua pehē ki he ngaahi vā 'o e fengāue'aki mo e ngaahi fonua muli. Pea na'e hoko foki ko e fonua tau'atāina kakato 'i he 'ene hā 'i he Kominiueli. Talu mei ai mo e hā mai 'a e teke mo e nga'unu 'i he pou pou ki he fakakaukau 'o e temokalati pea na'e 'alu ke pou pou' i lahi 'eni 'e he Fale Alea 'o e fonua.

Ko e tumutumu 'o e ngāue ni na'e hā mai ia 'i he 2010 'i he finangalo 'a 'Ene 'Afio ka ko e La'ā kuo Unga Fonua *King* Siaosi Tupou V ke momoi mai 'a e kongā hono mafai ki hono fakalele 'o e fonua. 'I he 'Ene moko ki ia na'e hoko ai 'a Tonga ko e Pule'anga Fakatu' i Fakatemokalati pea ko e Fale Alea 'oku kau ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'e toko 26. Toko 9 ai ko e kau Fakafongā Nōpele 'a ia 'oku fili ia mei he kau Nōpele mo e kau Fakafongā 'o e Kakai 'e 17 'a ia 'oku fili mai 'e he kakai 'o e fonua 'oku nau ta'u 21 pē toe lahi hake ai 'i he vaha'a taimi ko e ta'u 'e 4. Kai kehe 'oku ngofua ki he Palēmia ke ne fili mei tu'a ha toko 4 ke nau kau ki he Kapineti pea ko 'enau hoko ki he Lakanga ni 'oku nau hoko ai pē ko e Mēmipa Fale Alea.

Neongo na'e momoi mai 'e he 'Ene 'Afio 'a hono mafai pule' i 'o e fonua hili 'a e 2010 'oku kei 'i ai pē 'a e mafai pule mahu'inga 'a 'Ene 'Afio 'a ia ko e mafai fakatu' i ko e pēnolo ki he ngaahi fakanofu mo e tu'utu'uni fakafakamaau 'oku nau fokotu'u atu ki he Tu'i mo e Fakataha Tokoni 'a hono fakanofu 'o e tokotaha 'oku taau mo ma'u ha taukei fe'unga ki he

<005>

Taimi: 1535-1540

Kalake Tēpile: ... Lakanga Faka-fakamaau. Ko e Fakataha Tokoni 'oku 'i ai 'a e ni'ihī fakafale'ituitui 'a ia 'oku fakanofu tau'atāina 'e he 'Ene 'Afio pea 'oku nau hoko ko e sino ngāue fakafale' i ki he Tu'i.

Ko e Fili Fale Alea fakamuimui taha 'i Tonga ni na'e fakahoko ia 'i he ta'u 2021 'o fakahoko ai hono fili 'a e Fakafongā Kakai 'e toko 17 'a ia ko e Fakafongā 'e taha ki he Vāhenga Fili. Na'e 'i he toko 73 'a e tokolahi 'o e kau kanititeiti na'a nau veipā ki he ngaahi sea 'i he Fale Alea. Pea ko e toko 12 'i he kau kanititeiti ko e kakai fefine ka 'i he ola 'o e fili ko e kakai tangata kotoa pē na'e fili ki Fale Alea.

Ko e tokolahi 'o e kakai na'a nau lava atu 'o fakahoko 'enau ngaahi fili 'i he ta'u ko ia ko e pēseti 'e 62. Na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho 15 'o Tisema 2021 pea na'e fili ai 'a *Hon.* Siaosi Sovaleni ko e Palēmia pea na'e toe fili pē 'a 'Eiki Nōpele Fatafehi Fakafanua ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Na'e huufi 'a e To'u Fale Alea lolotonga 'i he 'aho 11 'o Sanuali 2022.

Na'e fakahoko mo e Fili Si'i 'o hū mai ai 'a e Fakafongā Fale Alea fefine 'e taha pea fili mai he Palēmia mo e fefine 'e taha ki he Lakanga Fakaminisitā 'o toko ua ai 'a e Hou'eiki Fakafongā Fale Alea Fefine 'i he To'u Fale Alea lolotonga.

'I Fepueli 2018 na'e monuka ai 'a e Fale Fakataha'anga Tupu'a 'o e Fale Alea 'o Tonga tupu mei he Saikolone Fakatalopiki Kalasi 4 ko *Gita*, talu mei ai mo hono ngāue'aki fakataimi 'e he Fale Alea 'o Tonga 'a e Senitā ki he 'Ulungāanga Fakafonua 'i Novema 'o e Ta'u 2021 na'e fakahā ai 'e he Pule'anga Tonga 'a e 'amanaki ke fakahoko 'a hono langa 'o e Fale Alea 'o

hanga atu ki he Matāfanga ‘o Nuku’alofa. Ka ‘i he hili ‘a e mapuna ‘a e Mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai pehē ki he hake ‘a e peaukula ‘e hiki ai hono langa ‘o e Fale Alea ki lotofonua pea ‘e fakahoko ‘a e langa ko eni ‘i he ‘elia Talangaholo ‘i Mataki’eua. ‘Oku fakaangaanga ke kakato ‘a e ngāue ni ‘i ha ta’u si’i mei heni.

Fakalukufua, Fili Fale Alea. Ko e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘oku fili kinautolu ‘e he kakai ‘o e fonua ‘i he founa ‘oku taau pea tatau ki he tokotaha kotoa pē ‘a ia kuo pau ko e tangata’i fonua Tonga ia. ‘Oku ‘ikai ko ha Nōpele pea ke lahi hake hono ta’u motu’a ‘i he ta’u 21. ‘Ikai ke faha pē vale pea ‘ikai ke mo’ua ‘i he kupu 23 ‘o e Lao ki he Konisitūtone ‘o Tonga. Pea ‘oku ‘atā ke ne kau ‘i he fili ‘i he founa ‘oku tau’atāina mo potupotu tatau. ‘Oku ta’u ‘e 4 ‘a e To’u Faka Fale Alea ‘e taha tukukehe kapau ‘e veteki ‘e he Tu’i ‘a e Fale Alea. ‘Oku tu’utu’uni ‘eni ‘i he Lao ki he Konisitūtone ‘o Tonga (kupu 64 mo e 77) mo e Lao ki he Fili Fale Alea.

Ko e ngaahi Fili Fale Alea ki mui ni mai ‘i Tonga ni na’e malava ke a’usia ‘a e ngaahi tu’unga fakavaha’apule’anga ki he fili ‘oku totonu mo ‘ata ki tu’a. Ko e Fili Lahi ‘o e Ta’u 2027 na’e vakai ki ai ‘e he kulupu mei he ‘Ofisi ‘o e Kominiueli pea ko e taimi fakavaha’apule’anga mei he Pasifiki na’a nau fakahoko ‘a e ngāue tatau ‘i he Fili Lahi fakamuimuitaha ‘o e 2021.

Ko e Fili Fale Alea ‘oku leva’i leva ia ‘e he Komisiona Fili ko hono fokotu’u ‘o e Komisoni mo ‘ene tu’u tau’atāina ‘oku hā ia ‘i he Lao ki he Komisoni Fili. Ko e taha ‘o e tefito’i fatongia ‘o e Komisoni Fili ko hono siofi mo hono pule’i ‘a e ngaahi fakamole ‘a e kau kanititeiti ‘oku nau kau ki he fili. Fakatatau ki he Lao ki he Komisoni Fili kupu 10 mo e Lao ki he Fili Fale Alea kupu 24 ‘oku fakangatangata ‘a e fakamole ‘a e kau kanititeiti ki he lahi taha ko e pa’anga ‘e ua mano lolotonga ‘enau kemipeini. Kuo pau ki he kau kanititeiti kotoa tatau ai pē pē na’e lava ki Fale Alea pē ‘ikai ke fakahū atu ‘enau ngaahi fakamatala ki he ngaahi fakamole ki he Komisoni Fili ‘i loto ‘i he ‘aho tohi māhina ‘e 14 mei he ‘aho na’e fakahoko ai ‘a e fili.

Kalake Pule Le’ole’o (Dr. Sione Vikilani): ‘Oku ‘ikai ha fakangatangata ke ta’ofi ha taha mei ha’ane kanititeiti ki he kau Fakaafongā ‘e toko 17 ‘o makatu’unga mei he tui fakalotu ‘oku kau ki ai tangata pē fefine, matakali pē ko ha fa’ahinga faingata’a’ia fakaesino. Ko e ni’ihi ‘oku nau fie hoko ko ha kanititeiti ki he Fale Alea ‘o Tonga kuo pau ko e tangata’ifonua Tonga ‘ikai ...

<005>

Taimi: 1540 – 1545

Kalake Pule Le’ole’o: ... ‘Ikai ha’o mo’ua ‘i he Fakamaau’angá pea nofo ‘i Tonga ‘o a’u ki he mahina ‘e 3, ‘i loto he mahina ‘e 3 ‘e 6 kimu’a ‘a e fakahoko e Fili Lahí. ‘I he kotoa e ngaahi talatalanoa mo e ngaahi kupu ngāue fekau’akí na’e ‘ikai ke nau ‘ohake ha kaveinga ‘oku nau hoha’a ki ai fekau’aki mo e filí.

Neongo ‘oku ‘ikai ha ngaahi me’afua Konisitūtone, Lao ngaahi tu’utu’uni ‘oku ngāue’aki ki hono poupou’i ‘a e kau ‘a e ngaahi kulupu ‘oku faikehekehe’i he sōsaieti ki he ngaahi ngāue fakapolitikalé. ‘Oku fai ‘a hono fakatokanga’i mo fakamālō’ia e hokohoko atu hono poupou’i ‘e he Fale Alea ‘o Tongá ‘a e ngaahi polokalama hangē ko e Fale Alea ma’á e kakai fefiné. Tatakí ‘e fafine ‘a Tonga ‘a Fale Alea mo e Fale Alea ‘a e to’utupú.

Ko e ngaahi langa ngāue ko eni ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito koe’uhí ko e tokosi’i ‘a e hou’eiki fafiné ‘oku fili mai ki he Fale Aleá. ‘Oku mahino foki ko e kotoa ‘o e kau Fakaafongā Nōpelé

ko e kakai tangata ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e Laó pea ‘oku hoko ‘eni ke si’isi’i ma’u pe ‘a e faingamālie ‘a Hou’eiki Fafine ki Fale Aleá.

‘Oku totonu ke fakalahi e ngaahi ngāue ke fakapapau’i ‘oku faka’ai’ai e kakai fefiné ke ‘ikai ngata pe he’enu kau ki he filí ka ke toe lahi ange ‘enu kau atu ki he ngaahi ngāue faka-Fale Alea fakakātoá ‘o kau ai e fengāue’aki mo e Hou’eiki Mēmipá mo e ngaahi komití. Na’e fakahoko mai meí he ni’ihi ‘o e ngaahi kulupu ngāue fekau’akí ko e taimi ‘oku hoko ai ha fefine ko ha kanititeiti ‘oku ‘ikai ke fie fili e kakai fakalukufua ‘iate kinautolu.

Kuo ‘osi fakahoko foki e ngaahi ngāue ‘i he ngaahi kulupu kehekehe he komiuniti ke ‘ilo ‘a e ‘uhinga tefito ‘o ‘ene hoko pehē ki ha founa ‘e malava ke fakatonutonu’aki. ‘Oku totonu ke fakamālo’ia ‘a e Fale Aleá ki he ngaahi ngāue kuo malava ke nau fakahoko ki hono faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e Hou’eiki Fafiné ki Fale Alea ‘o hangē ko ia ‘oku hā atu ‘i ‘olungá. Ka ‘i he taimi tatau ‘oku kei fiema’u pe ke toe fakahoko ha ngāue lahi ‘i he tafa’aki ko ení. ‘Oku tapou atu ai ki he Fale Aleá ke nau fengāue’aki vāofi mo e ngaahi kulupu sōsaieti sivilé ‘oku nau ‘i he tafa’aki ko ení.

FOKOTU’U 1

‘Oku totonu ke hokohoko atu e ngāue e Fale Aleá ki hono faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e ngaahi kulupu ‘oku fakafaikehekehe’i ‘i he sōsaieti ki he ngaahi ngāue fakapolitikalé. Pea fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ení kimu’a ‘i he fili lahi pea ke fakapapau’i ‘oku ‘ilo lahi ki ai e kakai fefiné ke nau kau ‘i he filí pea ‘i ai ‘a e faingamālie ke fili kinautolu. (Me’afua 1.2.2 - ‘Oku totonu ke ‘i ai ha ngaahi me’afua ki hono faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e ngaahi kulupu ‘oku fakafaikehekehe’i ‘e he sōsaieti ki he ngaahi ngāue fakapolitikalé. Ke fakapapau’i ‘oku a’usia ‘a e ngaahi taumu’á)

Mavahevahe ‘a e Mafai, Malu’i mo e Fakamaau Totonú

‘Oku vahevahe ‘e he Konisitūtoné ‘a e ngaahi mafai fakapolitikalé ‘i he vaha’a ‘a e Pule’angá, Fale Aleá mo e Fakamaau’angá. ‘I he malumalu ‘o e Lao ki he Ngāue Fakapule’angá Kupu 20 ‘oku hā ai ko e ni’ihi kotoa pe ‘oku ‘amanaki ke lesisita ko ha kanititeiti fili Fale Alea kuopau ke nau fakafisi mei honau lakangá ‘i he ngāue fakapule’angá he taimi ‘oku nau lēsisita kanititeiti aí. Neongo ‘oku ‘ikai ha tu’utu’uni pe ko ha lao ‘okú ne tapui ha Mēmipa Fale Alea lolotonga ‘i ha’ane hoko ko ha ‘ofisa faka-Fakamaau’anga ‘i he taimi tatau ‘oku Mēmipa aí. ‘Oku fakata’e’onga’i ‘e he Konisitūtoné (kupu 28) ha Mēmipa Fale Alea mei ha’ane hoko ko ha sula lolotonga ‘ene Mēmipá. Ko e kau kanititeiti ‘oku nau ikuna ‘a e fili Fale Aleá ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘enu fuakavá kimu’a ‘i hono ma’u honau ngaahi seá ‘i he Fale Aleá.

‘Oku hā kotoa ‘a e ngaahi fiema’u ko ení ‘i he lao ‘i he Konisitūtone ‘a Tongá (kupu 83) mo e ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi fatongia e Fale Alea ‘o Tongá Tu’utu’uni 18. Ka ‘ikai ke fakakakato ‘eni pe ko e fili ‘a e Mēmipá ke ‘oua ‘e fakahoko ‘ene fuakavá ‘e malava ke fakamavahe’i e Mēmipá meí he fakataha ko ia ‘a e Fale Aleá kae ‘oua leva kuó ne fakakakato e fuakavá.

‘Oku malu’i e Hou’eiki Mēmipá ‘i he lolotonga ‘enu ma’u honau lakangá ‘e he Konisitūtoné, (kupu 73) meí ha mo’ua ‘i ha fa’ahinga me’a te nau me’a’aki ‘i he Fale Aleá. Tukukehe ange ‘a e ngaahi hia matea ‘oku ‘atā e Hou’eiki Mēmipá mei hono puke mo hono fakamāu’i lolotonga e fakataha ‘a e Fale Aleá. Ko e ngaahi monū’ia ko ení ‘oku ‘ikai ma’u ia ‘e he ni’ihi

‘oku nau kau pe tokoni ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá pe ngaahi komiti ‘a e Fale Aleá. ‘E ala mo’ua fakalao ha taha ...

<006>

Taimi: 1545 – 1550

Kalake Pule Le’ole’o: ‘E ala mo’ua fakalao ha taha kuó ne maumau’i ha lao ‘i he taha ‘o e ngaahi me’a ní.

FOKOTU’U 2

‘Oku totonu ke fakapaasi ‘e he Fale Aleá ha lao ke faka’atā e kau fakamo’oní kinautolu ‘oku fakahū atu ha ngaahi fokotu’u mo e kakaí mei hono faka’ilo hia koe’uhí ko ‘enuu kau atu pea tokoni ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá. (Me’afua 1.4.1: ‘Oku malu’i ‘a e Fale Aleá ‘e he tau’atāina ke lea méi he faka’iló. Kuo pau ke malu’i ha ní’ihi pea méi he mo’ua fakalao koe’uhí ko e ngaahi lea kuo lea’aki mo e ngaahi ngāue kuo fakahoko lolotonga ‘a e kau atu ke tokoni fakahangatonu ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá. Pea kuopau ke ta’ofi ‘a e Fakamaau’angá mei hono ngāue’aki ‘o e ngaahi leá mo e ngaahi ngāue ko iá ko ha fakamatala fakamo’oni ‘i ha fakatonutonu faka-Fakamaau’anga.

Ko e lolotonga ní ‘oku ‘ikai ha tu’utu’uni pe ko ha ngaahi lao ‘okú ne ta’ofi ‘a hono fakahū atu pe feme’a’aki fekau’aki mo ha fakamatala pau ‘i he Fale Aleá ‘a ia ‘oku lolotonga fakamāu’i ‘i he Fakamaau’angá. Koe’uhí ko e ‘ikai ke ‘i ai ha lao pehe ní ‘o tā tu’olahia hono ngāue’aki ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá hono mafai ‘i he ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi fakatahá mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Aleá, (Tu’utu’uni 1(2)) ke ta’ofi hono tālanga’i ‘a e kaveinga ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’angá. Pea ‘oku ‘ikai totonu ke hā ia ‘i ha feme’a’aki ‘i ha fokotu’u feme’a’aki fehu’i ‘i Fale Alea pe taha ‘o ‘ene ngaahi komiti. ‘Oku totonu ke fakahoko ha ngāue ki hono fakalao’i ‘eni ke fakapapau’i ‘oku muimui ‘a e Fale Aleá ki he founa ngāue lelei tahá ‘oku ngāue’aki fakavaha’a pule’angá.

FOKOTU’U 3

‘Oku totonu ke fokotu’u ‘e he Fale Aleá ha ngaahi kupu ‘i he’ene ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi fakatahá mo e ngaahi fatongia ‘o e Fale Aleá ke ta’ofi e feme’aki fekau’aki mo e kaveinga ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’angá. (Me’afua 1.4.3 - ‘Oku totonu ke malu’i e Fale Aleá méi ha ala ngāue hala’aki ‘a e malu’i he tau’atāina ke leá. Kuo pau ke toki fakahoko pe ha lave ki he ngaahi fakamatala kuo ta’ofi faka-Fakamaau’anga pe malu’i pe ki ha ngaahi kaveinga ‘oku kei fakatatali ki ha tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga ki ha ngaahi tu’unga makehe pea ke manatu’i ‘a e mavahevahe ‘o e ngaahi mafai ‘o e Fale Aleá méi he Fakamaau’angá.)

‘Oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá ke tapui ‘a e Hou’eiki Mēmipá méi ha fakahū atu ha fokotu’u ki Fale Alea pea ‘oku lave ki ha hingoá ‘o ha tokotaha fakafu’ituitui tukukehe ange ‘o kapau ‘oku fiema’u ke toe mahino ange ‘a e fokotu’ú, (Tu’utu’uni 79). Pea ke ngofua foki ki ha tokotaha ‘oku hā hono hingoá ‘i ha līpooti komiti ‘a ia ‘e ala maumau hono ongoongó koe’uhí ko e kakano ‘o e līpootí ke ‘oange ha faingamālie fakapotopoto ke tuku mai ha’ane tali, (Tu’utu’uni, 170.)

Ka neongo ia ‘oku hā mai ‘oku ‘ikai ha founa ngāue ma’á e kakaí ke fakahoko mai ha’anau tali koe’uhí ko ha lave ki honau hingoá ‘i ha ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá. Keikehe fakatatau

ki he kupu ngāue ‘a e Fale Aleá. Kaikehe fakatatau ki he kupu ngāue fekau’aki mo e ngaahi lekootí ko e taimi ‘oku me’a ai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ha tu’unga he kupu ngāue fekau’akí, tu’unga pehe ní. Pea ‘okú ne fakahoko ‘a e ngāue ki ai ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi taimi ‘oku hoko eni pea ‘ikai ke fakatokanga’i. Kaikehe ‘oku totonu pe ke ‘i ai ha founa ngāue ki ai, ko hono fakahoko ha ngāue ki he tōnounou ko ení ‘e malava ke fakaivia ai e kakai Tongá ke nau fakahoko ha ngāue kapau ‘oku ongo’i ‘oku tāpalasia kinautolu ‘i ha kaveinga na’e ‘ohake lolotonga e fakataha ‘a e Fale Aleá.

Vāhenga mo e Ngaahi Monū’ia

Ko ha Ma’u Mafai Vāhenga tau’atāina ‘okú ne fakapapau’i ‘a e lahi mo e tu’unga ‘oku totonu ke ‘i ai e vāhenga ngaahi monū’iá (*benefits*) mo e ngaahi monū’ia kehé. Kuo tu’utu’uni ‘e he laó mo e Hou’eiki Mēmipá mo e kau ngāue ‘a e Fale Aleá fakatou’osi. Pea fakahoko atu ha ngaahi fokotu’u ki he Fale Aleá ke tatau mo e lao ki he Ma’u Mafai Vāhengá.

Ko e ma’u mafai ko ení ‘oku kau ki ai ha toko 5 (‘ikai ko ha Mēmipa Fale Alea) pea tu’utu’uni ke nau mataotao ‘i he tafa’aki faka’ekonōmiká mo e fakalaó pe fakakomēsialé ‘a ia kuo fakanofa ‘e he Kapinetí ‘i ha fokotu’u atu ‘e he Minisitā Pa’angá. Ka neongo ia ko e tu’utu’uni aofangatuku ki he vāhenga mo e ngaahi me’a fakapa’anga ‘a e Hou’eiki Mēmipá ‘oku ‘i he malumalu pe ia ‘o e Fale Aleá ‘o fakatatau ki he ngaahi Tu’utu’uni Tu’uma’ú, (Tu’utu’uni 6). ‘A ia ‘oku fakamatala ai hono ngaahi kupú ki he ngaahi vāhenga, ngaahi vahe fakataha ‘a e ngaahi ...

<006>

Taimi: 1550-1600

Kalake Pule Le’ole’o: ... vāhengá, ngaahi vahe fakataha ‘a e ngaahi Kōmití, vahe folau ki he ngaahi folau fakalotofonua mo fakavaha’apule’anga.

‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘i he 2022 na’e fakahoko ‘e he Fale Alea hili hono tali ‘e he Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia ke fakapa’anga ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni Faka-Fale Alea ‘e ua ki hono fakalelei’i ‘a e vāhenga ‘o e kau Mēmipa pea totongi fakafoki ‘a e hiki peseti ‘e 14% ko ‘ení pea ke fakafoki ‘o kamata mei he ta’u 2018, ‘a ia ko e taimi ‘eni na’e tali ai ‘a e ongo tu’utu’uni ko ‘eni. ‘Oku totonu ke fakatokanga’i ko e tu’utu’uni ko ‘eni na’e to’o ia mei he ngaahi fokotu’u ‘i he Lipooti ‘a e ongo Komiti Tu’uma’u ‘e ua ‘a e Fale Aleá ‘a ia ko e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Ngaahi Monū’ia ‘a e Fale Alea mo e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Faka-Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapule’anga. Ko e fokotu’u mei he ongo Komiti ko ‘eni na’e makatu’unga ia mei he lipooti ‘a e mataotao tau’atāina na’e ngāue’aki ‘e he Fale Alea. Na’e sivilivi’i ‘e he mataotao ko ‘ení ‘a e ngaahi lipooti na’e fakahū mai mei he Ma’u Mafai Vāhenga ki he Fale Aleá, fakafehoanaki ia ki he ngaahi Fale Alea kehe ‘i he Pasifikí. Na’e ‘oatu leva ‘a e ola ‘o e fakafehoanaki ko ‘ení ‘i ha lipooti, ‘a ia na’e fakakaukau’i ia ‘e he ongo Kōmiti fekau’akí.

Ka neongo iá, ‘oku ala fakafehu’ia ‘a e tau’atāina mo e felave’i ‘a e Ma’u Mafai Vāhenga ke fakahoko ha ngaahi fokotu’u pea ‘oku fakatupu hoha’ia. ‘I he taimi hono fa’u ‘o e lipooti ni, ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga Lahí ha fakatonutonu faka-Fakamaau’anga ko hono ‘eke’i ‘a e hiki vāhenga ko ‘ení pea na’e ‘ikai fakahoko ha feme’a’aki fe’unga ‘i Fale Alea pea ‘oku ‘ikai hōhōa tatau ‘a e hiki peseti 14 ko ‘ení ‘i hono fakafehoanaki ki he fakalelei vāhenga peseti 3 na’e ma’u ‘e he kau ngāue fakapule’anga kehé makatu’unga mei he hikihiki ‘a e totongi

koloá. Ko hono hiki'i hake 'a e tu'unga tau'ataina 'a e Ma'u Mafai Vāhenga pea fakamālōhia hono mafai ke ne fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni pea ke faipau ki ai fekau'aki mo e ngaahi monū'ia fakapa'anga 'a e Hou'eiki Mēmipa mo e kau ngāue 'a e Fale Aleá, 'e fakaofiofi mai ai 'a e Fale Alea 'o Tongá ke muimui ki he ngaahi founga ngāue lelei taha 'oku fakahoko 'e he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominiueli kehé.

FOKOTU'U 5

'Oku totonu ke fakamālōhia 'a e Ma'u Mafai Vāhenga ke faka'atā ia (kae 'ikai ko e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea) ke nau fokotu'u mai 'a e tu'unga vāhenga mo e ngaahi monū'ia oku totonu ke ma'u 'e he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea mo e kau ngāue. (Me'afua 1.5.2 – 'Oku totonu ke 'i ai ha sino tau'atāina pe founga ngāue ke ne fakapapau'i 'a e vāhenga, ngaahi monū'ia (*benefits*) mo e ngaahi monū'ia fakalao kehe 'a e Hou'eiki Fale Aleá.)

Fakalalakaka Fakapalofesinale

'Oku fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e Fale Alea ha ngaahi Polokalama Ako Fakataukei ma'a e Hou'eiki Mēmipa fo'ou kotoa pē 'i he kamata'anga 'o e to'u Fale Alea taki taha hili ha Fili Lahi. Fakatatau ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea mo e kau ngāue 'a e Fale Alea ko ha faingamālie mahu'inga lelei mo 'aonga 'eni 'oku tuku mai ai 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga felave'i mo e Konisitutone, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'a e Fale Alea, Ngaahi Tu'utu'uni Tu'uma'u, Ngaahi 'Ofisi Fakavāhenga Fili, Ngaahi fatongia Faka-Fale Alea mo e ngaahi ngāue, ngaahi ngafa fatongia mo e ngaahi monū'ia 'a ia 'oku tuku atu ia ki he Hou'eiki Mēmipa ke tokoni mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi founga ngāue 'oku ngāue ai 'a e Fale Alea. Neongo 'oku tui 'a e ngaahi kupu ngāue fekau'aki 'oku 'aonga 'a e ngaahi polokalama fakataukei ko 'ení, 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke toe hokohoko ange 'a e fakahoko 'o e ngaahi polokalama ni lolotonga 'a e to'u faka-Fale Aleá. 'I hono fakahoko 'eni 'e tokoni ia ki hono fakaloloto ange 'a e 'ilo 'a e Hou'eiki Mēmipá mo 'oange ha faingamālie ki he Hou'eiki Mēmipa fo'ou ke toe lelei ange 'enau mahinó mo fakahoko 'a e ngaahi founga ngāue lelei tahá 'i honau lakangá 'i he vaha'a taimi 'o e Fili Lahi lolotongá mo e Fili Lahi hokó.

Ka neongo iá, 'oku 'i ai 'a e vā ngāue fekau'aki lelei ia 'o e Fale Aleá mo e CPA kae pehē ki he ngaahi Fale Alea kehe 'i he vahefonua Pasifikí ke sivisivi'i 'a e ngaahi naunau tefito 'o e pule fakatemokalati mo fevahevahe'aki fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ki he fakahoko fatongia totonu 'a e ngaahi Fale Aleá. Koe'uhi ke fakapapau'i 'oku tofuhia 'a e taha kotoa 'i he ngaahi monū'ia 'oku ma'u mei he ngaahi polokalama ngāué, 'oku fokotu'u atu ai ke kau mai ki he ngaahi polokalama ni 'a e Hou'eiki Mēmipá pea ke tokangaekina makehe 'a e Hou'eiki Mēmipa fo'ou. 'E tokoni 'eni ke toe lahi ange 'a e ngaahi 'ilo mo e taukei ki he fakahoko fatongia 'a e Fale Alea 'o Tonga. Kae kehe koe'uhi ko e lahi 'a e ngaahi fakamole mo e taimi loloa ki he ngaahi folau ki he ngaahi fakataha 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua muli 'oku totonu ke ngāue 'aonga'aki ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Kalake Pule Le'ole'o: ... 'e he Fale Alea 'o Tonga 'a e ngaahi polokalama ako ta'etotongi 'i he ope 'oku fakalele 'e he Va'a Ako Faka-Fale Alea 'a e CPA.

FOKOTU'U 6

‘Oku totonu ke fakalahi ‘e he Fale Alea ‘enau ngaahi polokalama ako fakataukei ke fakalalakaka ‘a e ‘ilo mo e taukei fakapalofesinale pea ke toutou fakahoko ‘eni ‘i he vaha’a ‘o e Fili Lahi lolotongá mo e Fili Lahi hoko pea fakapapau’i ‘oku ‘atā ‘a e ngaahi faingamālie kotoa ko ‘eni ki he kotoa ‘o e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea. (Me’afua 1.6.2-Kuo pau ke fakahoko ‘e he Fale Alea ha ngaahi ngāue ke tokoni’i ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá ‘i hono fakahoko honau ngaahi fatongia faka-Fale Alea).

Ngaahi Fale Ngāue ‘a e Fale Alea

‘I Fepueli 2018, na’e monuka ai ‘a e Fale Fakataha’anga ‘a e fuofua Fale Alea ‘o Tonga mei he Saikolone Fakatalopiki Kalasi 4 ko *Gita*. Talu mei ai, mo e fakataha pē ‘a e Fale Aleá ‘i he fale fakataha’anga fakataimi ‘i he Senitā Fakafonua ‘o Tongá. ‘Oku taau ke fakamālō’ia ‘a e kau ma’u mafai ‘i he Fale Aleá koe’uhí ko hono fakapapau’i ‘a e hokohoko atu ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Fale Aleá lolotonga ‘a e vaha’ataimi na’e taulōfu’u ai ‘a e ngaahi faingata’á pea ‘oku fakatokanga’i ai ‘enau ngāue faka’utumauku ‘i he ngaahi feitu’u fakataimi ko ‘eni. ‘Oku mahino pē ko e ngaahi fale ngāue lolotongá ‘oku ‘ikai ko e lelei tahá ia ke tokoni’i ‘a e Hou’eiki Mēmipá mo e kau ngāué ke fakahoko kakato ‘a honau ngaahi fatongia faka-Fale Aleá.

Hangē ko e laipeli faka-Fale Alea si’isi’i ‘a ia ‘oku tauhi ia ‘e he tauhi laipeli pē ‘e taha pea, neongo ‘oku ‘atā ki he Hou’eiki Mēmipá ‘a e ngaahi naunau fekumí, ‘i he lolotongá ni ‘oku fakangatangata pē ia ki he ngaahi fakamatala ta’etotongi ‘i he opé. Na’e fakatokanga’i foki ‘e he timi ngāue ki hono vakai’i ‘a e tu’unga fakahoko fatongia ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘oku lahi ‘a e ngaahi naunau ‘i he laipeli ‘oku fu’u motu’a pea ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e ngaahi naunau fakatekinolosia ke malava ‘o tokoni’i ‘a e ngaahi fekumi ‘a e Hou’eiki Mēmipá mo e kau ngāué ke malava ‘o fakakakato totonu honau ngaahi fatongia faka-Fale Alea. ‘Oku totonu ke fakahoko hono fakalelei’i ‘a e tafa’aki ko ‘eni ‘i he fononga atu ki he kaha’u pea fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha naunau fakatekinolosia ke ngāue’aki ‘i he laipeli. ‘Oku toe ‘i ai mo e fiema’u ke toe ‘i ai ha tokotaha ngāue mo ha ngaahi tohi ke tokoni ki he kau Mēmipa mo e kau ngāue ki he’enau fakahoko fatongia. ‘Oku lahi pē ‘a e ngaahi laipeli ‘i he opé mo e ngaahi tuku’anga fakamatala ‘a ia ‘e lava ke ngāue’aki pea ‘oku totonu ke fakakaukau ki heni ‘a e Fale Aleá.

‘I Nōvema ‘o e 2021, na’e fakahā ai ‘e he Pule’anga ‘a e ‘amanaki ke langa ‘a e Fale Alea fo’ou fehangaaki mo e matāfanga ‘o Nuku’alofa. Ko e polokalama ngāue ni ‘oku fakapa’anga ia ‘e he ongo Pule’anga ‘o ‘Aositelēlia mo Nu’usila, pea ‘oku fakafuofua ‘a e fakamole ki ai ki he \$NZD32 miliona pea ‘oku fakaangaanga ke fakakakato ia ki he ta’u 2026. Ka neongo ia, kuo ‘osi ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ki mui ni mai ke hiki ‘a e tu’u’anga ‘o e Fale Alea ki loto fonua hili ‘a e mapuna ko ia ‘a e mo’unga afi Hunga Tonga- Hunga Ha’apai mo e peau kula pea ‘oku tu’u lavea ngofua ki he peau kula mo e hake mai ‘a e tahi ‘a e tu’u’anga motu’á. Ko ha makamaile mahu’inga ki he Fale Aleá ‘a e mōmeniti ‘e hiki atu ia ki he ngaahi fale ngāue langa fo’ou pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘e fakahoko kakato ai ‘ene misioná ko ha Fale Alea ‘oku fakahoko fatongia fakatatau ki he ‘ene taumu’á, matu’uekina ‘a e ngaahi faingata’á pea fakakau mai ‘a e taha kotoa. ‘Oku mahu’inga foki ‘a e Fale Alea fo’ou ke ‘ikai ngata pē ‘i he lava ke ne feau ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e Hou’eiki Mēmipá mo e kau ngāué, kae lava ke hoko ha ngaahi fakalalakaka pe fakalahi ‘e ala hoko ‘i he kaha’ú ‘i he Fale Aleá.

II. FA’UNGA ‘O E FALE ALEA

NGAAHI FOUNGA NGAUE MO E NGAahi FAKATAHA

Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Aleá

'Oku ho'ata pea poupou'i totonu 'e he fa'unga fakahoko fatongia 'a e Fale Aleá 'a e ngāue mo e 'ulungaanga totonu 'o e Fale Aleá. 'Oku fakaikiiki 'e he Konisitutone mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Aleá fakatou'osi ha fakamatala fakaikiiki 'o e ngaahi founa 'oku fakahoko 'aki 'a e ngaahi fatongia 'o e Fale Aleá, ka neongo ia ko e talu pē 'a e monomono fakamuimui taha 'o e Tohi Tu'utu'uni na'e fakahoko ia 'i he 2016. 'Oku 'ikai ha founa tu'upau 'e malava ke fakahoko ai hono vakai'i mo fakalelei'i 'a e Tohi Tu'utu'uni pea na'e tokolahi 'a e ni'ihi na'a nau kau mai ki he polokalama faka'eke'eke ko 'eni na'a nau tui 'oku totonu ke fokotu'u ha polokalama fakalelei'i tu'upau 'o e Tohi Tu'utu'uni. Ko hono toutou ...

<007>

Taimi: 1600 – 1605

Kalake Pule Le'ole'o: ... 'E lelei ki he Fale Alea 'o Tongá kapau te nau fokotu'u mai ha vaha'a taimi pau ki hono vakai'i 'ene Tohi Tu'utu'uni. Ko hono fakahoko 'a e ngāue ni 'e malava ai ke nau vakai'i 'a e tu'unga taau 'oku 'i ai 'enau fua fatongiá 'o fakatatau ki hono ngaahi ngafa fatongia pea mo fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngāue 'e ni'ihi ki he lelei fakalukufua 'o e ngāue. Ko hono fakapapau'i 'oku malava ke fakahoko 'a e ngāue ni 'e tokoni ia ki he tu'unga fakalala'anga fakatemokalati ki he fa'ahinga liliu pe 'e fakahoko 'e he Fale Aleá.

FOKOTU'U 7

'Oku totonu ke fakahoko hono vakai'i mo fakalelei'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia 'o e Fale Aleá 'e ha Komiti Fekau'aki 'a e Fale Aleá 'i ha vaha'a taimi pau pea ko e ngaahi liliú 'e fokotu'u mai ke toki tali pē kapau 'e loto ki ai 'a e tokolahi 'o e Hou'eiki Mēmipá 'o e Fale Aleá (Me'afua 2.1.3 - Kuo pau ke toutou vakai'i mo fakalelei'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni, Ngaahi Founa Ngāue mo e Ngaahi Ngāue 'a e Fale Aleá 'i ha vaha'ataimi pau ke fakapapau'i 'a e tu'unga lelei mo taau 'ene fua fatongia).

'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Kuo fokotu'u 'i he Konisitutoné 'a e ngaahi founa ngāue mahino ki hono fili 'o e 'Eiki Seá, neongo ko e lakangá ia 'oku fakataumu'a pē ia ki he Hou'eiki Nōpelé. Ko e founa ngāue ko 'eni 'oku ne fakangatanga 'a e ni'ihi kanititeiti ki he lakanga 'o e Sea Fale Aleá, pea ko e lakanga ko 'eni 'oku pau ke ma'u pe 'e ha tokotaha tangata, pea 'oku 'ikai ke hōhōatatau 'eni mo e ngaahi Fale Alea fakatemokalati 'i he ngaahi fonua Kominuéli. Ko e tokolahi taha 'o e ngaahi fonua 'oku 'ataa 'a e lakanga 'o e Sea Fale Aleá ki ha taha pe ke veipā ki ai. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi lelei 'e malava ke a'usia 'e he Fale Alea 'o Tongá mei hono faka'atā 'a e kotoa 'o e Hou'eiki Mēmipa Fale Aleá (tatau pe 'a e Fakafofonga Nopele mo e Fakafofonga Kakaí) ke nau veipā ki he lakanga 'o e Sea 'o e Fale Aleá, ka ko e ngāue ni 'e fiema'u ke liliu 'a e Laó. Ko e ni'ihi na'a nau kau ki hono faka'eke'eke fekau'aki mo e fua fatongia 'o e Fale Alea 'o Tongá na'a nau fakahā 'enau manumanumelie'ia 'i he fua fatongia 'osikiavelenga 'oku fakahoko 'e he 'Eiki Sea lolotongá ki hono tataki 'a e feme'a'aki 'a e Fale Aleá mo e ngaahi ngāue lavame'a kehekehe pe felave'i mo e fatongia 'o e Fale Aleá. 'Oku fakamālō'ia mā'olunga heni 'a e 'Eiki Sea lolotongá 'o e Fale Aleá, 'ikai ngata pe he'ene fua fatongia lelei

ka ‘oku toe kau ki ai mo e ngaahi ngāue lavame’a ke ‘unuaki’i ki mu’a ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Fale Aleá. ‘Oku mahu’inga ke ‘i ai ha taki lelei ke ne ’i he fohe ‘o e vaka ‘o e Fale Aleá pea ‘oku malava ke fakamo’oni’i ‘eni ‘i Tongá ni.

Fakahoko ‘o e Ngaahi Fakataha mo hono Fokotu’utu’u ‘o e ‘Asenita

‘Oku fakahoko pe ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá pea ko e ‘aho ‘e 37 ‘i he 2023 na’a nau fakataha aí. ‘I he taimi tatau ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi ‘uhinga lelei ‘e malava ke toe fakalahi ‘e he Fale Aleá ‘ene ngaahi ‘aho Fakatahá ‘i hono fakahoa ki he tu’unga lolotongá. Ko hono fakahoko ‘o e ngāue ‘e malava ai ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ke fakakakato e taha ‘ene ngaahi fatongia tefito ki hono sivilivi’i ‘o e laó ki he lelei ma’a e kakai ‘o Tongá. Ko e fokotu’utu’u ki he ngaahi ‘aho fakataha ‘o e Fale Aleá ‘oku angamaheni ke tali ia ‘i he kamata’anga ‘o e ta’ú pea ‘oku tuku atu ia ‘i he uepisaiti ‘a e Fale Aleá. Ko e founa ngāue lelei ‘eni ki he fua fatongia ‘a e Fale Aleá pea ‘oku totonu ke hokohoko atu hono poupou’i ‘i he kaha’ú. Ko e ngāue ki hono fa’u ‘a e ‘aho fakataha ‘a e Fale Aleá ‘oku pau ke fakapapau’i ai ‘oku ‘i ai ha taimi fe’unga ki he ngaahi fakataha ‘a e Falé pehē ki hono fakahoko hono ngaahi fatongia ‘i he ta’u takitaha. Neongo ‘oku lelei pe ‘a e ngāue ka ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ke toe fakalahi ange ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá. ‘I hono fakahoko ‘eni ‘e malava ke toe lelei ange ‘a e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he Fale Aleá pea ‘i he taimi tatau ‘oku ‘oange mo ha faingamālie fe’unga ke kau mai ‘a e kakai ‘o e fonuá ki he fa’u laó pea ‘e tokoni ‘eni ki hono fakafuo ‘enau mo’uí ‘i he kaha’ú. ‘Ikai koia pe, ‘oku ‘ikai ha founa ngāue faka’ofisiale ke lava ‘a e Fale Alea ‘o ui ha’ane ngaahi fakataha makehe, pe ko hono ui ‘e he Pule’angá ha fakataha makehe ‘a e Fale Aleá ‘i ha taimi ‘e fiema’u. Ko e founa lolotongá ‘e malava pe ‘a e Palemiá ke kole ki he ‘Eiki Seá ke fakahoko ha fakataha ‘a e Fale Aleá ‘okapau ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘a e pule’angá ‘oku fiema’u ke fakapaasi mei Fale Aleá.

FOKOTU’U 8

‘Oku totonu ke monomono ‘e he Fale Aleá ‘ene Tohi Tu’utu’uni ke fakakau ‘a e ngaahi kupu ke lava ’e he Kapinetí pe ko e Fale Aleá ke ...

<006>

Taimi: 1605 – 1610

Kalake Pule Le’ole’o:

Ke ui ha fakataha makehe ‘i ha taimi ‘o ha ngaahi fiema’u fakavavevave. (Me’afua 2.3.3 - Kuo pau ke fakamahino pau ha ngaahi founa ngāue ‘a e Fale Aleá ke ui ha’ane ngaahi fakataha makehe/Me’afua 2.3.4 -Ngaahi tu’utu’uni ‘oku ne faka’atā ‘a e Pule’angá ke ne ui ha fakataha makehe ‘a e Fale Aleá.)

‘Oku fakatokanga’i ‘i he lipooti ni ‘a e ngāue ki hono tuku hake ki he uepisaiti ‘a e Fale Alea ‘a e miniti ‘o e ngaahi fakataha ‘o e Fale Aleá ‘a ia ‘oku angamaheni ke ‘ohake ‘i he vaha’ataimi ko e houa ‘e 48-72. ‘Oku fakamālō’ia heni ‘a e Kalaké mo e Va’a Fonokalafi ‘a e Fale Aleá ‘i he ngāue lelei ‘oku nau fakahokó. ‘Oku tokoni hono ‘ohake ‘a e miniti ke malava ai ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘oku nau fie’ilo ki he ngaahi ngāue ‘a e Fale Aleá ke nau fakapapau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e ngaahi feme’a’aki na’e fakahokó.

Ko hono fakaloloto ‘a e vā fengaue’aki ‘a e Fale Alea mo e kakai ‘o e fonua, ‘e tokoni kapau ‘e tukuatu ‘a e ngaahi tohi ngāue ‘oku fa’u mo fokotu’utu’u ‘e he Fale Aleá (hangē ko ‘ene ‘Asenitá) ki he uepisaití ‘i he fakaofi atu koia ki he ngaahi fakataha ‘a e Fale Aleá. Ko hono fakahoko ‘o e ngāué ni ‘e malava ke lave’ilo ‘e he kakai Tongá, ngaahi sosiatei sivilé mo kinautolu ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi kaunga ‘i he ngaahi tafa’aki pau fekau’aki mo e ngaahi kaveiga ‘oku ‘amanaki ke feme’a’aki ai ‘a e Falé kimu’a ’a e fakatahá. Ko e founga angamaheni pe ‘eni na’e fa’a ngaue’aki ‘e he Fale Aleá ‘i he kuo hilí, ka neongo ia ko e ‘asenita fakamuimui taha ‘oku ma’u ‘i he uepisaiti ‘a e Fale Aleá ko e ‘asenita ia mei he 2021. ‘Oku totonu ke fakahoko ha ngaue ki he kaveinga ko ení ‘i he 2024.

FOKOTU’U 9

‘Oku totonu ke tuku atu ‘i he uepisaiti ‘a e Fale Aleá ‘a e ngaahi ‘asenita mo e ngaahi tohi ngāue kehe fekau’aki mo e ngāue ‘a e Fale Aleá ‘i ha taimi fe’unga koe’uhí ke toe lelei ange pea lahi ange ‘a e ‘ilo mo e kau mai ‘a e kakai ‘o Tongá ki he ngāue ‘a e Fale Aleá (Me’afua 2.4.4 – Kuo pau ke ‘i ha ha tohi māhina ngāue fakata’u faka-Fale Alea ke faka’ai’ai ‘a e ho’ata kitu’á).

‘Eiki Sea: Ta’ofi ai Kalake. Mālō Hou’eiki ko e ngaahi fokotu’ú ena ‘oku lau atú, toe fokotu’u ‘e 10 tau toki hoko atu ai he uike kaha’ú. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a he’etau ‘asenitá Hou’eiki, ko e ngata ia ‘etau taimí ki he ‘ahó ni. Kole atu ke toloi atu ke toloi e Falé ki he 10 he Monité. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe ‘a e fakataha’anga ‘e he ‘Eiki Sea)

<006>